

84(4382)

№ 67

ARTUR KONANDOYL

YO'QOLGAN DUNYO

ROMAN I KITOB

JAHON ADABIYOTI TURKUMIDAN

84/4B62
D 67

JAHON ADABIYOTI TURKUMIDAN

ARTUR KONAN DOYL

YO'QOLGAN DUNYO

Roman

Birinchi kitob

ZIYO NASHR

Toshkent
2020

UO'K: 821.111-31

KBK 84(4Bbr)

D 67

Tahrir hay'ati:

Naim Karimov, Umarali Normatov, Erkin A'zam,
Xurshid Do'stmuhammad, Suvon Meliyev,
Shuhrat Sirojiddinov, Dilmurod Quronov, Nurboy Jabborov,
Uzoq Jo'raqulov, Ulug'bek Hamdamov,
Abdurahmon Jo'rarev

Tarjimon:

Mahmud YAHYOYEV

Doyl, Artur Konan.

D 67   Yo'qolgan dunyo: birinchi kitob. [Matn]: roman / A.K.Doyl;
tarjimon: M. Yahyoyev. – T.: „Ziyo nashr“ nashriyoti, 2020. – 144 b.

ISBN 978-9943-6342-5-1

Mashhur ingliz adibi Artur Konan Doyl nomini eshitmagan
kitobxon bo'lmasa kerak. Uning „Sherlok Xolms va doktor Uotsonning
sarguzashtlari“ asarini ko'pchiligimiz sevib mutolaa qilganimiz. Mashhur
adib bir nechta romanlar ham yozgan.

Nashriyotimiz ulardan biri – „Yo'qolgan dunyo“ romanini
e'tiboringizga havola qilmoqda. Mazkur kitob ham „Sherlok Xolms va
doktor Uotsonning sarguzashtlari“ asaridan qolishmaydi.

UO'K: 821.111-31

KBK 84(4Bbr)

INVENTAR № 0180019930

ISBN 978-9943-6342-5-1

© Mahmud Yahyoyev (tarj.).
© „Ziyo nashr“ nashriyoti, 2020.

N A S H R I Y O T D A N

Biz o'tgan mingyilliklar davomida jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan, uni o'zgartira olgan xalqımız. Madaniyat, san'at, axloq, falsafa, fan va adabiyot sohasida buyuk ajdodlarimiz qoldirgan ulkan meros hali-hamon dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlari tomonidan e'tirof etilib, o'rganib kelinadi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termizi, Burhoniddin Marg'iloni, Ahmad Farg'oniy, Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Bahouddin Naqshband, Abullays Samarqandiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab singari yuzlab ajdodlarimiz borki, biz ularni hech ikkilanmasdan jahon miqyosidagi mutafakkirlar deyishga haqlimiz. Ammo bugungi avlod ularning buyuk shaxsiyati, tarixi, jahonshumul shon-shuhrat bilangina cheklanib qolmasligi lozim. Ajdodlarning madaniy, ma'rifiy, ilmiy, ijtimoiy, adabiy faoliyati, hayot tarziga doimo hushyor nigoh va ibrat ko'zi bilan qarashimiz maqsadga muvosiq. Tarixiy manbalarni sinchiklab o'rganadigan bo'lsak, mutafakkir ajdodlarimiz jahon madaniyati, ilmiy va badiiy tafakkuri bilan doimiy tarzda hamqadam, hamnafas bo'lib kelganlar. Jahonda ro'y berayotgan birorta madaniy-intellektual o'zgarish, biror badiiy tafakkur namunasi bobolarimiz nazaridan chetda qolmagan. Ajdodlarimiz ularni o'qib, uqishar ekan, o'z milliy madaniyatlarini rivojlantirish, jahon xalqlaridan ortda qolmaslikni maqsad qilganlar. Ko'plab xorijiy tillarni bilganları, xorij mutafakkirlari yozgan asarlarni tarjima qilganları bu o'rinda qo'l kelgan. Eng muhimi, xorij madaniyati, badiiy-ilmiy tafakkuri namunalariga nisbatan shaxsiy to'xtamlari, xulosalari va tanqidiy nuqtayı nazarları bo'lgan.

Bugun biz, mamlakatimiz Prezidenti kitobxonlik madaniyatini takomillashtirishni davlat siyosati darajasiga ko'targan bir paytda, o'tmishda yashab o'tgan buyuk ajdodlarimiz an'anasi izchil davom ettirishimiz, jahon madaniyati, san'ati, adabiyoti namunalari bilan izchil va tizimli tarzda tanishib borishimiz zarur.

Xalqimiz ijtimoiy-madaniy hayotidagi mana shunday ulkan ehtiyojni nazarda tutib „Ziyo nashr“ nashriyoti bir xayrli ishga qo'l urishga bel bog'ladi. Ya'ni joriy yildan e'tiboran jahon nasri namunalarining yuz jildligini chop etishga kirishdi.

Mazkur nashrda siz turk, rus, ingliz, italyan, fransuz, nemis, hind, xitoy, arab, eron, yapon, amerika adabiyoti namunalari bilan tanishasiz. Yuz jildlikda Ch. Dikkens, L.N.Tolstoy, A. Dyuma, N.V.Gogol, O.de Balzak, A.P.Chekov, Gi de Mopassan, J. London, G. Flober, M. Sholoxov, G.G.Markes, A. Kuprin, V. Shukshin kabi siz muhtaram o'quvchiga nisbatan tanish yozuvchilar asarlari bilan birga, S. King, U. Folkner, V. Vulf, Mo Yang, Chan May Txyun, V. Losa Mario, T. Bug'ra, Alp Dundar, Dino Butssati, R. Akutagava, I. Bunin, K. Chandar, Abdul Muis, Y. Zamyatin singari jahon xalqlari tomonidan e'tirof etilgan-u, ammo o'zbek kitobxonlarining aksariyati ilk bor uchrashayotgan yozuvchilar asarlari o'qishga tuyassar bo'lasiz.

Mazkur yuz jildlik jahon nasrinining deyarli barcha janrlarini qamrab oladi. Unda siz jahon o'quvchilarini hayratga solib kelayotgan romanlar, qissalar, novella va hikoyalardan bahramandlik hissini tuyasiz.

Tarjimalar ichida Abdulla Qahhor, Zumrad, Odil Rahimi, Qodir Mirmuhamedov, Vahob Ro'zmatov, Ozod Sharafiddinov, Ibrohim G'afurovdek mashhur tarjimonlar o'girgan asarlar qatorida umidli yosh tarjimonlar ijodi namunalari ham o'rinni olgan. Albatta, tarjima asarlar tarkibida rus tili vositasida amalga oshirilganlari ko'proq. Bunda biz tajribali, mahoratlari tarjimonlar o'girmalariga bo'lgan ishonch va hurmatni bosh mezon qilib oldik. Shu bilan birga, ingliz, fransuz, nemis, turk, arab, fors tillaridan qilingan original tarjimalarning mutaxassislar tomonidan tan olingan namunalarini ham qamrab olishga urindik. Eng muhimi, bu o'rinda badiiy tarjimalar sifati, milliy tilimiz jozibasini qanchalik aks ettirganiga asosiy e'tiborni qaratdik. Yuz jildlikni tayyorlash jarayonida imkon darajasida xalqimiz ma'naviyati va axloqiy o'lchamlariga muvofiq keladigan asarlarni tanlashga harakat qildik.

Ammo shuni alohida ta'kidlashni istardikki, „Jahon nasri namunalari yuz jildligi“ni chop etish nashriyotimiz uchun ilk tajriba. Shunday bo'lgach, mazkur yirik loyihaning kamchiliklari, maromiga yetmagan jihatlari bo'lishi tabiiy. Bu jarayon muttasil davom etib, tajriba va mahorat, texnik imkoniyatlar oshgan sari kamchiliklar ham bartaraf bo'la borishiga ishonamiz. Va, umid qilamizki, xayrli niyat bilan boshlayotgan ishimizdagи juz'iy kamchiliklarni aziz kitobxonlarimiz ma'zur tutadilar. Muhtaram adabiyotshunoslarimiz, adiblarimiz va adabiyot muallimlarimiz keyingi nashrlarni amalga oshirish jarayonida o'zlarining qimmatli maslahatlarini ayamaydilar.

Yaratgan Alloh ishimizni xayrli, ajr-mukofotlarga loyiq, jonajon xalqimiz uchun manfaatli qilsin!

YO'QOLGAN DUNYO

BIRINCHI KITOB

BIRINCHI BOB

Inson – o‘z shuhratining ijodkori

Gledisimning otasi mister Xangerton o‘taketgan bean-disha, ammo nihoyatda xushfe'l odam bo‘lsa-da, o‘ziga bino qo‘yan, patlarini hurpaytirib yuradigan to‘tiqushga o‘xshardi. Gledisdan ko‘nglimni qoldiradigan biror kimsa mavjud bo‘lsa, ana shunday kishining qaynotam bo‘lishini aslo xohlamasligimdir. Aminmanki, „Kashtana“ga haftada uch kun kelib turishimni mister Xangerton o‘zicha, uning suhbatiga, ayniqsa, bimetallizm¹ to‘g‘risidagi gaplariga ishqibozligim tufayli deb o‘laydi. U kishi bimetallizm bobida o‘zini zo‘r bilimdon deb hisoblaydi-da.

O‘sha kuni kechqurun men u kishining kumush narxi arzonlashgani, pulning qadrsizlanayotgani, rupiya² kursi tushib borayotgani, binobarin, pul siyosatini to‘g‘ri yo‘lga solib yuborish zarurati tug‘ilgani haqidagi siyqasi chiqqan safsatalarini eshitib o‘tirdim.

– Faraz qiling-a, to‘satdan, butun dunyoda hamma pullarni bir vaqtning o‘zida to‘lash zarur bo‘lib qoldi deylik! – xitob qildi u zaifona, ammo vahimali tovush bilan. – Pul sistemasi hozirgidek ahvolda qolaversa, nimalar bo‘lar ekan?!

---

¹ Bimetallizm yoki ikki xil metalldan yasalgan tanga – to‘lov qonuniga ko‘ra, ikki xil metalldan, masalan, oltin va kumushdan yasalgan tangalar vositali bilan qonuniy to‘lovlar amalga oshiriladigan pul sistemasi.

² Rupiya – Hindistonning kumush tangasi.

— Tabiiyki, u holda dastlab men xonavayron bo'lur edim, — dedim, lekin bu javobim mister Xangertonni qoniqtirmadi, u kishi kursidan dik etib turdi-yu, yengiltakligim uchun meni koyib, shu qilig'ingiz siz bilan jiddiyroq biror masalani muhokama qilish imkoniyatini yo'qqa chiqardi-da, dedi. So'ngra xonadan yugurib chiqib, massonlar¹ yig'iniga borish uchun ottana boshladi.

Nihoyat, men Gledis bilan yo'g'iz qoldim! Mening bundan buyongi taqdirimni hal qiladigan daqiqa keldi. Shu oqshom men o'zimni shiddatli jangga chog'langan, qalbini g'alaba nashidasi-yu mag'lubiyat vahimasi kemirayotgan soldatdek his qildim.

Gledis deraza oldida o'tirar, uning mag'rurona niholdek qomati to'q-qizil darparda orqasidan aniq ko'rib turardi. Muncha ham go'zal bo'lmasa! Ayni chog'da mendan naqadar uzoqda-ya! Biz u bilan do'st edik, juda qadrdon do'st edik, ammo-lekin uni, aytaylik, hamkasb muxbirlarim bilan qiladigan o'rtoqlarcha munosabatlar doirasidan olib chiqib ketishga aslo muyassar bo'la olmayapman-da.

Gledis biz erkaklarni maftun eta oladigan ayollarga xos hamma fazilatlar sohibasi. Ba'zilar uni sovuq, qo'rs deyishar, ammo bunday xayolga borish men uchun xoinlikdek tuyulardi. Nozikbadanligi, sharq ayollariniki singari qarg'a qanotidek tim-qora sochi, xumor ko'zları, do'rdoq, ammo xushbichim lablari – bularning barchasi uni ehtirosli nozannin qilib qo'ygan edi. Shunga qaramay, hanuzgacha uning muhabbatiga sazovor bo'la olmayotganimga iqror bo'lishdan o'zga choram yo'qligini o'ylab ezillardim. Bas, yetar, ezilib yurgandan ko'ra tavakkal qilib, shartta yuragimni ochib solaman – vassalom! Shu oqshom uning javobini

¹ Massonlar yoki „ozod g'ishtchilar birodarligi“ – XVIII asr oxirida Angliyada paydo bo'lib, Yevropaga yoyilgan diniy-axloqiy oqim.

olishga erishaman! Balki, rad etar, lekin majburan aka-singil tutinib, ko'nglingni ovutib yurgandan ko'ra rad etilgan oshiq bo'lganing afzal-da!

Men ana shu qarorga kelib, oramizdag'i noqulay sukunatni buzishga jazm etgan ham edimki, ul qora ko'zlarning menga sinchkovlik bilan tikilayotganini sezib, Gledisning mag'rur boshini yozg'irgannamo sarak-sarak qilib turganini ko'rib qoldim.

— Sezib turibman, Ned, siz menga uylanmoqchi bo'lganingizni izhor qilib, ko'nglimni so'ramoqchisiz. Kerak emas. Hammasi eskicha qolaversin, shunda yaxshi bo'ladi.

Men unga yaqinroq surildim.

— Qayoqdan bildingiz buni? — hayratimning chinligiga ishonmaslik mumkin emasdi.

— Bu narsani oldindan bilmaydigan ayol zoti bo'larmikin?!

Nahotki siz bizlarni g'aflatda qoldiraman deb o'ylasangiz? Oh, Ned! Siz bilan shunday yurganimiz menga qanchalar yaxshi va yoqimli ekanligini bilsangiz edi! Do'stligimizni buzishning nima keragi bor? Navqiron yigit bilan bokira qizning shunday ochiq, samimiyl dilkashlik qilib yurishlari qanday soz, lekin siz buni hecham qadrlamaysiz.

— Rost, Gledis, bilmayman. Gap shundaki... inchunun, men bunaqa ochiq suhbatni, aytaylik, temiryo'l bekati boshlig'i bilan ham qilaveraman. — Bekat boshlig'i miyanga qanday kelib qolganiga o'zim ham hayronman, lekin bo'lar ish bo'ldi: bu mansabdor shaxs chaqirtikanakdek oramizga tushib qolib, ikkovimizni ham kuldirib yubordi. — Yo'q, Gledis, mening umidlarim katta. Men sizni quchmoqchiman, boshingizni bag'rimga bosmoqchiman. Gledis, men xohlaymanki...

Gledis niyatimni amalga oshirmoqchi bo'lganimni ko'rib, dik etib o'midan turib ketdi.

– Ned, hammasini rasvo qildingiz! – dedi u. – Shu narsa bo'lmasa qanday yaxshi, qanday soz, a! Nahotki, o'zingizni bosa olmasangiz?

– Lekin bu narsani birinchi bo'lib men o'ylab topgan emasman-ku! – iltijo qildim unga. – Insonning tabiat shunaqa o'zi. Muhabbat shunday bo'larkan.

– Ha, muhabbat ikki tomonlama bo'lsa, ehtimol, hammasi boshqacha bo'larmidi. Lekin men hech qachon sevgi nimaligini bilgan emasman.

– Nahotki siz shunday husningiz, shunday qalbingiz bilan sevgi nimaligini bilmasangiz! Gledis, axir, o'zingiz sevgi uchun yaratilgansiz-ku! Siz sevib qolishingiz kerak!

– Unda sevgining o'zi qalbimni rom etishini kutish lozim.

– Lekin nima uchun meni sevmaysiz, Gledis? Sizga nima xalaqit beryapti o'zi – mening tashqi qiyofammi yoki boshqa biron narsami?

Shu gapdan keyin Gledis biroz yumshadi. U qo'lini uzatdi – o, bu harakatda qanchalar latofat, qanchalar nazokat zohir bo'lganini bilsangiz edi! – shu harakati bilan boshimni orqaga itardi. Keyin g'amgin tabassum bilan yuzimga boqdi.

– Yo'q, gap bunda emas, – dedi u. – Siz kekkaygan bola emassiz, shuning uchun ham bemalol iqror bo'lib aytaman-ki, gap bunda emas. Gap siz o'ylagandan jiddiyroq masala ustida.

– Mening xarakterim xususidami?

U jiddiy qiyofaga kirib, boshini egdi.

– Men o'zgaraman, faqat nimani istayotganingizni aytsangiz bo'lgani. O'tiring, hammasini muhokama qilib chiqamiz. Xo'p, mayli, hech narsa qilmayman, jim o'tiram'an, faqat o'tirsangiz bo'ldi!

Gledis menga tikildi, hoynahoy, samimiyligimga shubha qilayotgandir, lekin men uchun ana shu gumoni to'la

ishonchidan qimmatliroq edi. Bu holatni qog'ozda bayon qilish naqadar jo'n va ahmoqona bir narsa bo'lib chiqishi ni bilsangiz edi! Balki, menga shunday tuyulayotgandir? Hayhot, nima bo'lgandayam, Gledis kursiga o'tirdi.

– Qani, xo'sh, ayting-chi, nimadan norozisiz?

– Men boshqani sevaman.

Endi men dik etib turib ketdim.

– Qo'rwmang, men xayolimdagi mahbubni aytyapman, – tushuntira boshladi Gledis o'zgarib ketgan yuzimga tikilib. – Hayotda bunaqa odamga hali duch kelganim yo'q.

– Ayta qolsangiz-chi, kim u o'zi? Aft-angori qanaqa?

– Umi, ehtimol, sizga judayam o'xshagan odamdir.

– Munchalar saxovatlisisiz, a? Unday bo'lsa, nega men ga yopishib olmayapsiz? Bir og'iz so'zingiz kifoya-ku! Kim u – ichkilik ichmaydigan, go'sht yemaydigan odammi, samoga uchadigan aeronavtmi, farishtami yo? Men hammasiga roziman, Gledis, faqat siz nima kerakligini aytsangiz bas!

Bunchalik tantiligim kulgisini keltirib yubordi.

– Avvalo, mening xayolimdagi odam, har holda, bunday demagan bo'lardi. U odam qattiqqo'l, pishiq-puxta bo'lib, xotinlarning bema'ni sarkashliklariga jon deb ko'navermaydi. Ammo eng muhimi – u harakat kishisi, o'limning ko'ziga tik boqishdan qo'rqlaydi, tajribasi boy, jasorat ko'rsatishga tayyor turuvchi, g'ayritabiyy tajriba orttirgan kishi. Men uning o'zini emas, shuhratini sevaman, chunki shon-shavkatining nuri menga ham tu-shadi-da. Richard Berton¹ni eslang. Bu sayyohning xotini yozgan tarjimayi holini o'qiganimda xonim uni nima

---

¹ Berton Richard Frencis – Afrikaga sayohat qilib, Tanganiqa ko'lini kashf etgan, Sharqni o'rgangan va o'z sarguzashlari haqida bir necha kitob yozgan sayyoh.

uchun yaxshi ko'rganini angladim. Ledi Stenli¹-chi? Uning eri haqida yozgan kitobining oxirgi bobini eslaysizmi? Xotin kishi ana shunday erkaklarga qulluq qilishi kerak! Bunday muhabbat ayolni yerga urmaydi, balki ulug'laydi, chunki butun olam buyuk ishlarga ilhomlantiruvchi bunday ayollarni e'zozlaydi!

Shu onlarda Gledis biram go'zal bo'lib ketdiki, men suhbatimizning ko'tarinki ruhini buzib yuborishimga oz qoldi, xayriyatki, vaqtida o'zimni to'xtatib qoldim-u, bahsimizni davom ettiraverdim.

– Hammayam Berton Stenli bo'lavermaydi-da, – dedim men. – Bunaqa imkoniyatlar qayoqda deysiz. Agar shunday imkoniyatlar tug'ilib qolsa, men ulardan foydalangan bo'lur edim!

– Yo'q, bunday imkoniyatlar har qadamda uchraydi. Mening orzuyim mohiyati ham shunda-da, uning o'zi jasoratga peshvoz boradi. Hech qanday to'siq unga g'ov bo'la olmaydi. Men hali bunaqa qahramonni topganimcha yo'q. Lekin uni tirik kishidek shundoqqina ko'rib turibman. Ha, inson o'z shuhratining ijodkoridir. Erkaklar jasorat ko'rsatishlari kerak, xotinlar esa ularni o'z muhabbatlari bilan mukofotlashlari lozim. Bir necha kungina muqaddam havo sharida samoga ko'tarilgan fransuz yigitining jasoratini eslang. O'sha tong pallasida bo'ron bo'layotgandi, lekin parvozi e'lon qilingan edi, shuning uchun niyatini amalga oshirishni aslo kechiktirmadi. Bir kecha-yu kunduz ichida shamol havo sharini bir yarim ming mil masofaga surib ketib, allaqayerga, Rossiyaning markaziga olib borib tashlabdi. Men ana shunday odam haqida gapiryapman. Uni sevadigan xotinni o'ylang. Bu ayol boshqalarning havasini

¹ Ledi Stenli – Afrikada bedarak ketgan Livingston ekspeditsiyasini qidi-rib topgan mashhur ingliz sayyohi Genri Morton Stenlining rafiqasi.

keltirmaydi deysizmi! Sening ering qahramon deya menga ham havas qilishsin-da!

– Siz uchun men har narsa qilishga tayyorman!
– Faqat men uchunmi? Yo‘q, bunaqasi ketmaydi! Siz boshqacha ish qila olmasligingiz tufayli jasoratga qo‘l urishingiz kerak, chunki o‘zingizning tabiatingiz shunaqa, chunki vujudingizdagи erkaklik g‘ururi o‘zimni ko‘rsataman deb turibdi. Mana, masalan, siz Kigan toshko‘mir shaxtasingiz portlash haqida yozgansiz. Lekin nima uchun o‘zingiz shaxtaning ichiga tushib, zaharli gaz yutib, bo‘g‘ilayotgan-larga yordam bermadingiz?

– Men tushganman.
– Siz menga buni aytmovdingiz-ku.
– Buning nimasi jasorat?
– Men buni bilmovdim. – Gledis menga maroq bilan tikildi. – Jasurlik qilibsiz-da!
– Boshqa nimayam qila olardim. Yaxshi ocherk yozmoqchi bo‘lsang, hodisa yuz bergen joyda o‘zing bo‘lishing kerak.

– Jasorat sababini buncha jo‘n talqin qilmasangiz! Bu gapingiz niyatizingizning latofatini yo‘qqa chiqaradi. Lekin, har qalay, shaxtaga tushganiningizdan juda xursandman.

Men uzatilgan qo‘lni o‘pishdan o‘zimni tiya olmadim – bu harakatda olam-olam nazokat, iftixor ifoda etilgan edi-da.

– Balki, siz meni bolalik orzulari haliyam qolmagan tentak ekan, deb o‘ylarsiz. Lekin bu orzular men uchun amalga oshadigan narsalar! Men ularsiz yashay olmayman – ular qon-qonimga singib ketgan. Men qachonlardir turmush qurishni ixtiyor etgudek bo‘lsam, faqat mashhur odamga tegaman.

– Boshqacha bo‘lishi ham mumkin emas-da! – xitob qildim men. – Erkaklarni jasoratga ilhomlantiradigan xotin-

lar sizdaqa bo'lmay, qanday bo'ladi yana! Qani, menga bir imkoniyat kelib qolsin-chi, o'shanda ko'rasiz, undan foydalanma olamanmi, yo'qmi?! Siz inson o'z shuhratini o'zi bунyod etishi kerak, u qo'limga shuhratning o'zi kelib tushadi, deb kutib turishi lozim emas, deyapsiz. Masalan, jilla qursa Klayv'ni oling. Shu kamtargina xizmatkor – klerk Hindistonni zabit etdi-ya! Yo'q, sizga qasamyod qilib aytamanki, mening nimalarga qodir ekanligimni olam biladi hali!

Mening irlandiyaliklarga xos ehtirosim jo'shib ketgani ni ko'rib, Gledis kulib yubordi.

– Xo'p, bo'lmasa harakatingizni qilavering. Buning uchun sizda hamma narsa bor – yoshsiz, sog'lig'ingiz joyida, kuchingiz, bilimingiz, g'ayrat-shijoatingiz barq urib turibdi. Siz bu gapni boshlaganiningizda ko'nglim g'am-anduhga to'lgan edi. Endi xursandman, chunki suhbatimiz sizda ajoyib fikrlarni uyg'otdi.

– Bordi-yu...

Uning qo'li bamisolı duxobadek lablarimni siladi.

– Endi bir og'iz ham gapirmang, ser. Siz shundoq ham redaksiyaga yarim soat kechikib qoldingiz. Sizga buni eslatishdan iymanib turuvdim. Nasib etsa, hayotdag'i o'z o'reningizni topib qolgudek bo'lsangiz, shu bugungi suhbatimizni davom ettirarmiz, balki.

Shu sababdan ham men o'sha tumanli noyabr oqshomida baxt nashidasi bilan mast bo'lib, go'zal mahbubamga munosib ulug' ishni amalga oshirish uchun biror kunni ham behudaga o'tkazmaslikka qat'iy qaror qilib, Kemberuel tramvayı ortidan quvar edim. Lekin bu niyatga erishishim uchun qanday sir-sinoatlarga duch kelishimni, unga qanday yo'llar bilan yetishimni Xudoning o'zidan boshqa hech kim bilmas edi-da!

¹ Klayv Robert – inglizlarning Ost-Indiya shirkati arbobi. Mehnat faoliyatini klerk (kotib)likdan boshlagan.

Muhtaram kitobxon, bu kirish bobining men bayon qilmoqchi bo‘lgan qissaga hech qanday aloqasi yo‘q-ku, deyishim mumkin, ammo busiz hikoyamning o‘zi ham bo‘lmas edi, chunki inson shuhratining bunyodkori uning o‘zidir degan g‘oyadan ilhomlangan kishigina har qanday jasoratga tayyordir. Oddiy turmush ikir-chikirlari bilan aloqasini batamom uzib, sirli voqealar o‘lkasiga, g‘aroyib sarguzashtlar va buyuk mukofotlar kutayotgan mamlakatga bosh olib ketishga qodirdir!

Men itning keyingi oyog‘i bo‘lib, „Deyli gazett“ redaksiyasida ishlab yurgan kezlarimdagи o‘sha oqshom kallamni azizam Gledisga munosib jasorat ko‘rsatish imkoniyatini shu kunlardayoq topishim lozim degan qat’iy qaror chulg‘ab olganini tasavvur qilib ko‘ring-a! Hayotimni tahlikalar girdobiga ro‘baro‘ qilib shuhrat orttirishdan mahbubamning maqsadi nima ekan? Shafqatsizlikmi, xudbinlikmi? Bunday fikrlar kamolga yetgan kishilar ni cho‘chitishi mumkin, lekin endi yigirma uch yoshga to‘igan, ilk sevgi sharobidan mast bo‘lgan yigitni aslo ikkilantira olmaydi.

IKKINCHI BOB

Baxtingizga erishmoq uchun professor Chellenjerdan madad izlang

Men gazetamizning „So‘nggi axborot“ bo‘limi muharriki, malla, vaysaqi Mak-Ardlni hamisha yaxshi ko‘rardim, o‘ylashimcha, u ham mendan yaxshi muomalasini darig‘ tutmasdi. Biz hammamiz, albatta, Bomontga qoyil qolib yurardik, lekin u nuqul olimpiya cho‘qqilaridagi siyraklashgan havo qo‘ynidan tushmas, o‘sha yerdan uning nigohiga xalqaro krizislar yoki ministrlar kabinetining qulashi kabi voqealar yaxshi ko‘rinardi. Biz uni ba’zan o‘zining

muqaddas qarorgohida ulug‘vorlik bilan qadam tashlab, nigohini ufqqa tikkanicha xayolan Bolqon yarimorolidami, Fors ko‘rfazidami – kezib yurganini ko‘rib qolardik. Bonmont bilan hamsuhbat bo‘lish bizga qayda, shuning uchun ham biz, odatda, uning qo‘li bo‘lgan Makl-Ardl bilan ishimizni bitirib ketaverardik.

Redaksiyaga kirganimda qariya meni boshi bilan imladи-da, ko‘zoynagini kal joyiga surib qo‘ydi.

– E, keling, mister Meloun har tarafdan siz haqingizdagи gaplarni eshitiyapman. Muvaffaqiyatlaringiz chakki emas, – dedi u xushtakalluflik bilan.

Men unga tashakkur aytdim.

– Sizning shaxtadagi portlash haqidagi ocherkingiz juda zo‘r. Sautorkda bo‘lgan yong‘in to‘g‘risidagi yozgan ma-qolangiz ham ajoyib deyishim mumkin. Yaxshi jurnalist bo‘lish uchun sizda hamma fazilatlar bor. Biror ish bilan keldingizmi?

– Ha. Bir yaxshilik qilsangiz, deya iltimos bilan keldim.

Mak-Ardlning ko‘zлari bezovtalanib javdiradi.

– Hm! Hm! Xo‘s, xizmat?

– Ser, siz meni gazetamizning topshirig‘i bilan biror yoqqa yubora olmaysizmi? Men butun kuch-quvvatimni ishga solib, sizga qiziqarli xabarlar olib kelardim.

– Qanday topshiriqni nazarda tutasiz, mister Meloun?

– Xohlagan topshirig‘ingizni beravering, ser, faqat g‘a-royib sarguzasht va xavf-xatarlar bilan bog‘liq bo‘lsin. Men gazetaning nomiga dog‘ tushirmayman, ser. Menga qancha bo‘lsa, shuncha yaxshi.

– Chamamda, hayotingiz bilan xayrlashmoqchisiz shekilli?

– Yo‘q, mening niyatim – hayot behuda o‘tmasa bas, ser.

– Azizim mister Meloun, siz judayam... judayam balandparvoz bo‘lib ketibsizmi, a?! U zamonlar o‘tib ketgan. Maxsus muxbirlarga qilinadigan xarajatlar o‘zini oqlama-

yapti. Har qalay, bunaqa topshiriqlar nomi chiqqan, xalq ishonchini qozona oladigan kishilarga beriladi. Xaritadagi „oq dog‘lar“ allaqachon aniqlangan, siz bo‘lsangiz he yo‘q-be yo‘q romantik sargushzashtlarga chog‘lanib qolibsz! Ha, aytganday, to‘xtang-chi, – qo‘shib qo‘ydi va qo‘qqisdan jilmaydi. – Ha, aytgancha, „oq dog‘lar“ masalasida... Bir tovlamachi, hozirgi zamon Myunxgauzeni bor, ana o‘sahnning sharmandasini chiqarib ustidan bir kulmaymizmi? U tarqatgan yolg‘on-yashiqlarni fosh qilmaymizmi, a? Zo‘r ish bo‘lardi-da. Xo‘sh, rozmisiz?

– Nima desangiz ham, qayerga yo‘llasangiz ham – men hammasiga tayyorman!

Mak-Ardi xayolga toldi.

– Bir odam bor, – dedi u o‘ylab-o‘ylab. – Bilmadim, u bilan tanishib olish, jilla qursa ikki og‘iz suhbatini yozib olish mumkin bo‘larmikin? Ha, aytgancha, sizda odamlarni rom qilish qobiliyati bor-ku. Buning siri nimada, hech bilolmayman, yo siz yoqimtoy yigitsiz, yo hayvoni magietizmning ishi bu, yoki sizning dilkash, xushchaqchaq kishi ekanligingizmikin, har qalay, men o‘zim ham buni his qilaman.

– Menga judayam mehribonsiz-da, ser.

– Xo‘sh, nima uchun endi biz professor Chellenjerdan baxtimizga erishish uchun madad so‘ramas ekanmiz? U Emor-parkda istiqomat qiladi.

Rostini aytsam, bu taklifni eshitib, boshim qotib qoldi.

– Chellenjer? Mashhur zoolog, professor Chellenjermi? „Telegraf“lik Blandellning miyasini yorgan olim emasmi?

„So‘nggi xabarlar“ bo‘limining muharriri qovog‘ini solib iljaydi.

– Nima, yoqmadimi? Axir siz har qanday jasoratga tayyor edingiz-ku!

— Yo‘q, nega endi? Bizning ishimizda har narsa bo‘lishi mumkin-da, ser, — javob berdim men.

— Juda to‘g‘ri. Sizga aytSAM, u hamma vaqt ham unaqa badjahl bo‘lavermaydi, chamamda. Aftidan, Blan dell vaqtini topmay oldiga kirgan yo bo‘lmasa qo‘pollik qilib qo‘ygandir. Sizga omad yor bo‘lsa ajab emas, deb umid qilaman. Sizga xos xushmuomalalik ish berib qolishiga ishonaman. Bu mavzu xuddi o‘zingiz qilib yurgan ish, bunday suhabatni gazeta jon deb bosib chiqaradi.

— Men o‘sha Chellenjer haqida hech narsa bilmayman desam bo‘ladi. Blandellni do‘pposlaganida sudlangani uchun nomi esimda qolgan, xolos, — dedim.

— Ba’zi ma’lumotlar mendan topiladi, mister Meloun. Bir vaqlar men bu nusxa bilan qiziqqandim. — U stol g‘a-ladonidan bir varaq qog‘oz oldi. — Mana, u haqidagi qisqa-chacha ma’lumot. „Chellenjer Jorj Eduard. Largsda 1863-yilda tug‘ilgan. Ma’lumoti: Largsdagi maktabni, Edinburg universitetini bitirgan. 1892-yilda — Britaniya muzeyida ilmiy xodim. 1893-yilda — Muzey qiyosiy antropologiya bo‘limi xazinaboning yordamchisi. O’sha yili muzey direkto-ri bilan achchiq-chuchuk yozishmalar qilganidan keyin bu joyni tark etgan. Zoologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlari uchun medalga sazovor bo‘lgan. Xorijiy mamlakatlar ilmiy jamiyatlarining a’zosi... Shu yerda mayda harf bilan terilgan uzundan uzoq ro‘yxat keladi: „Belgiya jamiyatı, Amerika akademiyasi, La-Plata va hokazo va hokazo, Paleontoliy়া জামিয়াতিনি এক্স-প্রেজিডেন্টি, Britaniya olimlar uyushmasi... va boshqalar“. E’lon qilingan asarlari: „Qalmoqlar bosh suyagi tuzilishi masalasiga doir“, „Umurtqalilar evolutsiyasi haqida ocherklar“ — va shu kabi juda ko‘p maqolalar, jumladan, Venadagi zoologlar kongressida qizg‘in bahslarga sabab bo‘lgan „Veysmanning soxta nazariyasi“ sarlavhali maqola. Sevimli ermaklari: piyoda sayr qilish, alpinizm. Manzili: „Enmor-park. Kensington“.

01/00/1993

Mana buni olib qo‘ying. Bugun sizga boshqa hech qanday yordam bera olmayman.

Men qog‘ozni cho‘ntagimga solib qo‘ydim-da, Mak-Ardlning qizil yonoqli chehrasi o‘rniga pushtirang kal joyi menga boqib turganini ko‘rib, dedim:

– Bir daqiqa, ser. Bu jentelmendan qaysi masala yuzasidan intervyu olaman, shunisini bilmay turibman. Nima ishlar qilgan u o‘zi?

Nigohim qarshisida yana uning qizil yonoqli chehrasi paydo bo‘ldi.

– Nima qildi deysizmi? Ikki yil muqaddam bir o‘zi Janubiy Amerikaga ekspeditsiyaga jo‘nagan edi. U yerdan o‘tgan yili qaytib kelgan. U Janubiy Amerikada, shubhasiz, bo‘lgan, lekin qayerida bo‘lganligini aniq ko‘rsatib berishdan bo‘yin tovlaydi. O‘zining sarguzashtlarini endi boshlashi bilan, bitta-yarimta sinchkov savol berilishi hamono tutilib, mum tishlagandek jim bo‘lib qoladi. Allaqanday mo‘jizalar yuz bermagan bo‘lsa, aftidan, rosa yolg‘onni to‘qib, bizni chippa-chin ishontirayotganligi ham ehtimolga juda yaqin. Bu gaplarni eskirgan fotosuratlar bilan isbotlamoqchi bo‘ladi, odamlarning aytishlaricha, ular soxta fotolar emish. Bechorani yolg‘onchiga chiqarib, shu darajaga olib kelishdiki, savol bilan murojaat qiluvchi har qanday odamga tashlanadigan bo‘lib qoldi, muxbirlardan bir nechasini naq zinaning tepasidan itarib yuborgan. Menimcha, u g‘irt savdoi, hatto birovni o‘ldirib qo‘yishdan ham toymaydigan xavfli odam. Siz ana shunday kishi bilan muomala qilishingiz kerak bo‘ladi, mister Meloun. Qani, endi tuyog‘ingizni bir shiqillatib qoling-da, mumkin qadar undan ko‘proq narsani bilib olishning ilojini qiling. Siz kap-katta odamsiz, bo‘sh kelmassiz deb o‘ylayman. Gapning po‘sikkallasini aytsam, ish beruvchi mas‘uliyati haqidagi qonunni nazarda tutadigan bo‘lsak, tavakkal qilib, omadingizni sinab ko‘ravering.

Yana tirjaygan qip-qizil bashara ko'z oldimdan g'o-yib bo'lib, sarg'imtir po'stak jiyakli, pushtirang yassi kalla namoyon bo'ldi. Suhbatimiz tugagan edi. Men o'zimning „Yovvoyi“ klubimga ravona bo'ldim, lekin yo'l-yo'lakay Adelfi-Terras panjarasi oldida to'xtab, pastda mo'l-ko'l moylar jimir-jimir qilib oqayotgan qop-qora suv betiga tikilgancha uzoq xayol surib qoldim. Toza havoda bo'lganimda hamisha miyamga yaxshi, yorqin fikrlar keldi. Cho'ntagimdan professor Chellenjerning hamma jasorati bitilgan qog'ozni oldim-da, ko'cha fonari yorug'iga tutib qaray boshladim. Shu payt ilhom parisi ko'nglimga g'ulg'ula solib qoldi, ha, ilhomim keldi, deyishdan o'zga ilojim yo'q. Bu mijg'ov professor haqida bilganlarimga tayanib hukm chiqaradigan bo'lsam, shu narsa aniqki, u hech qanaqa muxbirni yaqiniga yo'latmaydi. Uning qisqa-chacha tarjimayi holida zikr etilgan ikki janjal shundan dalolat beradiki, u ilm-fanning fidoyisi. Uning ana shu jihatidan foydalansa bo'lmasmikin? Urinib ko'raman?

Men klubga kirdim. Soat o'n birdan salgina oshgan edi, hamma yig'iladigan vaqtga ancha bor bo'lsa ham, mehmonxona odamga to'lib ketibdi. Kamin pechka yonidagi kursida baland bo'yli, oriqqina bir odam o'tiribdi. Men kreslomni olovga yaqinroq surganimda, u kishi men tomon o'girilib oldi. Bunday uchrashuvni men orzu qilishim mumkin edi. Bu odam „Tabiat“ jurnalining xodimi – murdadek oriq, ammo xotamlikda jahonda tengi yo'q Tarp Genri edi. Men darhol ishga kirishdim:

- Siz professor Chellenjer haqida nimalarni bilasiz?
- Chellenjer haqida? – Tarp sovuq gap eshitgandek xo'mrayib oldi. – Chellenjer. E, anavi Janubiy Amerikaga borib keldim, deb har xil yolg'on-yashiqlarni tarqatib yur-gan odammi?
- Qanaqa yolg'on-yashiqlar?

– Go‘yo u o‘scha yerlarda allaqanday g‘aroyib maxluqlarni kashf etgan emish. Keyingi paytlarda uni bu so‘zlaridan voz kechishga majbur qilishgan chog‘i. Har qalay, churq etmay qoldi. Uning oxirgi valaqlashi – Reyter muxxbiri savollariga bergen javoblari bo‘ldi. Lekin bu suhbat shunaqa shov-shuvlar bo‘ronini qo‘zg‘adiki, ishi chappasidan ketganini o‘zi ham anglab qoldi. Bu voqeа janjalga aylandi. Birovlar uning gaplariga chippa-chin ishongan edi, lekin ana shu bir hovuch xomiyalarini ham o‘zidan tezda uzoqlashtirib yubordi.

– Qanday qilib?

– Qo‘polligi, nomatlub xulq-atvori bilan-da. Zoologiya institutida ishlaydigan bechora Uedli ham unga yaxshilik qilaman deb baloga qoldi-ya! Uedli unga „Zoologiya institutining direktori professor Chellenjerga o‘z hurmatini izhor etadi va institutning navbatdagи majlisida lutfan ishtirok etishlarini o‘tinib so‘raydi“, degan xatni yuborib qolarmidi. Javobi qo‘poldan qo‘pol bo‘libdi.

– Be, unday bo‘lishi mumkin emas!

– Juda pardaliroq qilib aytadigan bo‘lsak, taxminan shu mazmunda javob yozibdi: „Professor Chellenjer Zoologiya institutining direktoriga o‘z hurmatini izhor qilish bilan birga o‘z tomonidan shuni ma’lum qiladiki, u kelgan joyiga tuyog‘ini shiqillatib qolsa, lutfan mailub ish qilgan bo‘lur edi“.

– Yo Rabbim, yo Olloh!

– Ha, qariya Uedli ham bo‘s sh kelmagan bo‘lishi kerak. O‘scha majlisning o‘zida uning bo‘g‘ilib: „Fan arboblari bilan ellik yil muloqotda bo‘lib, bunaqasini ko‘rganim yo‘q...“ degani esimda. Qariya jig‘ibiyroni chiqib, o‘zini qo‘yarga joy topmagandi o‘shanda.

– Xo‘s, ana shu Chellenjer haqida menga yana nimalar ni gapirib bera olasiz?

— Ha, aytgandek, ma'lumotingiz uchun men bakteriologman-ku axir. Men to'qqiz yuz marta katta qilib ko'rsatadigan mikroskop yordamida ko'rindigan olamda yashayman, shundoq ham ko'zga chalinadigan narsalar meni kam qiziqtiradi. Men bilish mumkin bo'lgan olamning eng chekkasida posbonlik qilaman va har safar kabinetim-dan chiqib, beo'xshov, qo'pol maxluqlar bo'lmish odamlar bilan to'qashganimda muvozanatimni yo'qotib qo'yaman. Men odamoviman, g'iyyatga tobim yo'q, shunga qaramay, Chellenjer haqidagi mish-mishlarning ba'zilari mening ham qulog'imga chalingan, chunki bu uncha-muncha odamlardan emas-da. Chellenjer – donishmand odam. U inson kuch-qudrati, barhayotligining timsoli, lekin ayni chog'da u borib turgan mutaassib, buning ustiga o'z maqsadiga erishish yo'lida hech narsadan toymaydi. Bu odam hatto allaqanday soxtaligi yaqqol bilinib turgan fotosuratlarni ro'kach qilib, ularni Janubiy Amerikadan olib kelganman, deb ta'kidlashgacha borib etdi.

— Siz uni o'taketgan mutaassib dedingiz, a? Uning mutaassibligi nimada ko'rindi?

— Hamma narsada! Uning so'nggi qilig'ini oling – Veysmanning evolutsion rivojlanish nazariyasiga xurujlarini. Aytishlaricha, Chellenjer Venada shu xususda katta janjal ko'targan emish.

— Bu janjalning mohiyati haqida batafsilroq gapirib bera olmaysizmi?

— Yo'q, hozir gapirib bera olmayman, lekin redaksiyamizda Vena kongressi protokollarining tarjimasi bor. Xohlasangiz tanishib chiqishingiz mumkin, men ularni sizga ko'rsatib qo'yaman.

— Bu ayni muddao bo'lur edi. Menga o'sha nusxdan intervyu olish vazifasi topshirilgan, shuning uchun uning tili ni topishim kerak-da. Berayotgan yordamingiz uchun katta rahmat. Agar kechikmagan bo'lsak, yura qoling.

Oradan yarim soat o'tgach, men jurnal redaksiyasida o'tirardim, oldimda kattakon kitobdek to'plamdag'i „Veysman Darvinga qarshi“ maqola. Sarlavha ostiga „Venadagi qizg'in e'tirozlar. Jo'shchin munozaralar“, deb yozib qo'yilgan. Mening bilimim unchalik chuqur bo'limgani uchun munozaraning mohiyatini ilg'ab ololmasdim, lekin shunga qaramay, ingliz professori muhokamani keskin olib borib, yevropalik barcha hamkasblarini g'azablantirganini payqadim. Ko'zim dastavval „Joylardan norozilik sadolari eshitiladi“, „Zalda to'polon“, „Hamma g'azablanadi“, degan qavs ichiga olingan jumlalarga tushdi. Hisobotning qolgan qismidan bamisol xitoycha yozuvni ko'rgandek hech vaqo tushunmadim. Men biologiya masalalarida g'irt savodsiz bo'lginim uchun hech nimani anglamadim.

– Manavilarni jilla qursa inson tiliga tarjima qilib bersangiz bo'lardi! – iltijo bilan yolvordim hamkasabamga murojaat qilib.

– Iye, o'zi tarjima qilingan-ku!

– Unday bo'lsa asliga murojaat qilganim ma'qul ekan.

– Haqiqatan ham tushunmagan odam bahsning ma'nosiga borib yetolmasligi aniq.

– Men bu abraka-dabra¹'dan biror ma'noni anglatadigan qoidani bildiruvchi yagona ma'nodor tushunchani ajratib olsam kifoya edi-ya! Ha, manavi jumla mos keladiganga o'xshaydi. Uning ma'nosini qariyb anglayapman.

Hozir ko'chirib olamiz. Bu jumla meni olabo'ji professoringiz bilan bog'lovchi vosita bo'la qolsin.

– Mendan sizga boshqa hech narsa kerak emasmi?

– Yo'q, yo'q, to'xtang-chi! Men unga xat bilan murojaat qilmoqchiman. Shu maktubimni redaksiyangizda

---

¹ Abraka-dabra – ma'nosizlik, chalkashlik.

yozishga hamda adresingizdan foydalanishimga ruxsat bersangiz soz bo'lardi-da, nomamning obro'si ko'tarilgan bo'lardi.

— Unda Chellenjer darhol redaksiyamizga bosib kelib, barcha jihozlarimizni sindirib tashlaydi-da.

— Yo'g'-e, bo'Imagan gap! Xatni sizga ko'rsataman. Unda haqoratomuz biror og'iz ham so'z bo'lmaydi.

— Xayr, mayli, undoq bo'lsa mening stolimga o'tiring. Qog'ozni manavi yerdan olasiz. Maktubni yuborishdan oldin nazorat qilish uchun menga ko'rsatib oling.

Men rosayam mehnat qilib, xatni yozdim, chog'imda, natijasi yomon bo'lindi. O'z asarimdan mag'rurlanib, hech narsani yoqtirmaydigan bakteriologga o'qib berdim.

— „*Muhtaram professor Chellenjer! Kaminayi kamtarin bir tabiatshunos sifatida Sizning Darvin hamda Veysman nazariyalari o'rtasidagi ziddiyatlarga oid farazlaringizni zo'r qiziqish bilan kuzatib bordim. Yaqinda men sizning qimmatli fikringizni eslash sharafiga tuyassar bo'ldim...*“

— Benomus yolg'onchi! — to'ng'illadi Tarp Genri.

— „...*Ya'ni Sizing kongressdagi ajoyib nutqingiz yodimga tushib ketdi. Fikrlar aniq ifoda qilingan bu dokladni tabiatshunoslik bobidagi fanning eng zo'r yutug'i desa bo'ladi. Ammo u yerda mana bunday deyilgan: „Men ko'plab avlodlar davomida asta-sekin shakllanuvchi har biri alohida individ tarixidan tarkib topgan tuzilishga ega bo'luchchi mikroqismdir, degan mutlaqo qabul qilib bo'lmaydigan va quruq aqidanamo ta'kidlashlarga qat'iyan qarshiman“. Siz so'nggi yillarda olib borilgan izlanishlarga suyanib, o'z nuqtayi nazaringizga ba'zi bir o'zgartirishlar kiritish lozimmikin deb hisoblamaysizmi? Bu nazariyangizda biror qusur yo'qmikin? Meni qabul etishdek lutf-u karamingizni darig' tutmassiz degan umiddaman, chunki bu masalani hal qilib olish juda muhim, miyamda tug'ilgan ba'zi fikrlarni esa faqat shaxsan qiladi-*

gan suhbatimiz chog'ida rivojlanadirish mumkindir. Sizning ijozatingiz bilan huzuringizga indinga (chorshanbada), ertalab soat o'n birda tashrif buyurish sharafiga muyassar bo'lurman. Kaminayi kamtarin qulingiz, ser, Sizga cheksiz hurmat ehtirom bilan D. Meloun“.

- Xo'sh, qalay? – tantanavor ohangda so'radim.
- Nima ham derdim, modomiki vijdoningiz shunga yo'l qo'ysa...
  - Vijdonim hech qachon menga pand bergen emas.
  - Xo'sh, keyin nima qilmoqchisiz?
  - Uning oldiga boraman. Bir amallab xonasiga kirib ol-sam bas, u yog'iga vaziyatga qarab harakat qilaman. Ehtimol, chin yurakdan tavba-tazarru qilish kerak bo'lib qolar. Badanida musobaqalashishga jindek ishtiyoq bo'lsa bas, didiga o'tirishib qolishim naqd.
  - Yoqarmikinsiz? Ehtiyot bo'ling, tag'in sizni ham biror narsa bilan tushirib qolmasin. Maslahatim shuki,sovut yoki amerikacha futbol o'yinchilari kiyimini kiyib oling. Xo'p, yaxshi boring. Mabodo lutf-u karam aylab javob yozgudek bo'lsa, maktubini chorshanba kuni ertalab manavi yerdan olasiz. Bu g'alamis, xavfli maxluqdan hamma jirkanadi, uning jig'iga tegishdan qo'rqlmaydigan talabalar kalaka qilganlari qilgan. Lekin siz, har qalay, u haqda umuman eshitmaganingiz ma'qulroq edi.

UCHINCHI BOB

Muncha ham badfe'l bo'lmasa, qurg'ur

Do'stinning gumonlariyam, niyatlariyam ro'yobga chiqmadи. Chorshanba kuni uning xonasiga kelganimda meni Kensington pochtasi muhri bosilgan xat kutardi. Manzili tikonli simga o'xshatib aji-buji qilib, tirnab yozilgandi. Maktubning mazmuni quyidagicha edi:

Enmor-park, Kensington.

„Ser!

Xatingizni oldim. Siz unda hech kimning qo'llab-quvvatlashiga muhtoj bo'lmanan nuqtayi nazarimni yoqlamoqchi bo'lganiningizni izhor qilib, meni ishontirmoqchi bo'lasiz. Mening darvinizm to'g'risidagi fikrlarim haqida gapirib, Siz „faraz“ degan so'zni ishlatalishga jur'at etibsiz. Shuni ta'kidlashni lozim deb hisoblaymanki, mazkur so'z o'sha jumlada bir qadar taxqirona ma'no kasb etadi. Ha, aytganday, Siz yozgan maktubning mazmuni meni shu narsaga amin qildiki, Sizni nodonlik va betamizlikda ayblastur mumkin, xolos, illo Sizda yomon niyatlar yo'q, shuning uchun ham jazodan xolisiz. Siz mening dokladimdan bir jumlaning yulib olgansiz-u, ammo, nazarimda, uning ma'nosiga aslo tushunmagansiz. Fikrimcha, mazkur jumlaning ma'nosi rivojlanish darajasi eng past pog'onada bo'lgan maxluqlargagina aniq bo'lishi mumkin, illo shu fikrni qo'shimcha sharhlar bilan tushunitirib berishim haqiqatan ham zarur ekan, Siz tayinlagan vaqtda o'zingizni qabul qilishim mumkin, garchi har qanday tashrifni, har qanday mehmonni jinim suymasa ham. Mening nazariyamga „ba'zi tuzatishlar kiritish“ masalasiga kelsak, ma'lumngiz bo'lsinkim, o'z qarashlarimni pishib yetilgan fikrlarda bayon qilgan ekanman, ularni o'zgartirish odatim yo'q. Kelganiningizda, marhamat qilib mazkur maktubning konvertini xizmatchim Ostinga ko'rsatsangiz, chunki uning zimmasinga o'zlarini muxbir deb ataydigan xira-xandon ablahlardan meni muhofaza qilish vazifasi yuklatilgan.

*Sizga hurmat bilan
Jorj Eduard Chellenjer“.*

Men olgan javobning mazmuni ana shunday edi. Jasuro-na urinishimning natijasini bilish uchun redaksiyaga ataylab barvaqt kelgan Tarp Genriga uni viqor bilan o'qib berdim. Tarp quyidagi izoh bilan kifoyalandi:

– Qon oqishini to'xtatuvchi allaqanday yangi dori – kutikurami-yey, shunga o'xshagan narsa bor deyishadi. U arnikadan ham kuchli ta'sir qiladi.

Ba'zi odamlar xo'p g'alati, qiziqchi bo'lishadi-da!

Men xatni o'n yarimda olgan edim, ammo keb – izvosh-chi meni uchrashuv manziliga kechiktirmay yetkazib olib bordi. Bizostonasida to'xtagan bino juda savlatli bo'lib, bosh darvozasi ravvoqining kattaligi, derazalaridagi darpar-dalar og'irligi bu qutquli professorning badavlatligidan dalolat berardi. Menga eshikni qorachadan kelgan, qotmagina, yoshini bilib bo'lmaydigan, matroscha qora kamzul, jigar-rang charm getra kiygan kishi ochdi. Keyinchalik bilsam, bu kishi shofyor bo'lib, xonadonga xizmatchi chidamagani uchun har xil yumushlarni bajaraverar ekan. Uning sinchkov, tiniq moviy ko'zlar oyog'imdan boshimgacha kuzatib, chamalab chiqdi.

– Sizni kutishyaptimi? – so'radi u.

– Ha, meni qabul qilishlari belgilangan.

– Xat yoningizdam?

Men konvertni ko'rsatdim.

– To'g'ri,

Aftidan, bu odam behuda gapirishni yoqtirmsa kerak. Men unga ergashib, koridorda ketayotgan edim, to'satdan oshxona eshigi ochilib, ro'paramdan lop etib bir xotin chiqib keldi. Bu serharakat, ko'zlar qop-qora juvon inglizdan ko'ra fransuz ayollariga ko'proq o'xshab ketardi.

– Bir daqiqaga, – dedi bu xonim. – To'xtab turing, Ostin. Bu yoqqa o'ting, ser. So'rashga ijozat etsangiz, siz ilgari u bilan uchrashganmidingiz?

— Yo'q, xonim, bunday sharafga muyassar bo'lma-gandim.

— Unday bo'lsa, oldindan kechirim so'rayman sizdan.

Sizni ogohlantirib qo'yayki, u juda bo'limg'ur odam, ha, ha, tom ma'nodagi bo'limg'ur odam! Shuni bilgani-ngizdan so'ng o'zingiz bilib muomala qilarsiz.

— Bunday e'tiboringizni qadrlayman, xonim.

— Jahli chiqishi bilanoq xonadan qochib chiqavering.

Achchiq-quttuq gaplarni aytmang. Bunday ehtiyotsizlik uchun ko'plar adabini yeyishdi. Keyin bu janjal oshkor bo'lib, oqibati men uchun ham, hammalaring uchun ham yomon bo'ladi. Siz u bilan nima haqida gaplashmoqchi edingiz? Janubiy Amerika to'g'risida emasmi?

Men ayollarga yolg'on gapira olmas edim.

— Voy Xudoyim-ey! Bu juda xavfli mavzu-ku. Siz uning biror og'iz ham so'ziga ishonmaysiz, bu meni aslo hayrat-lantirmaydi. Faqat ishonmayotganiningizni aytib yubormang, juda quturib ketadi. O'zingizni go'llikka solib ishonayot-gandek eshitavering, shunda ishingiz o'ngidan kelaveradi. Shuni esingizdan chiqarmangki, u o'zining haqligiga qattiq ishonadi. Bunga shubhalanmasangiz ham bo'ladi. O'zi — poklikning timsoli. Endi boring, bunchalik ushlanib qolis-hingizdan shubhalanib yurmasin, u xavfli bo'la boshlaganini, chinakamiga xavfli bo'la borayotganini ko'rishingiz bilanoq qo'ng'iroqchani chaling-da, men yetib borgunim-chi alahsitib turing. Men hatto eng og'ir onlarda ham uni tinchlantira olaman.

Xonim mana shu dadillantiruvchi so'zlar bilan meni kamgap Ostin ixtiyoriga topshirdi. Ostin bo'lsa qisqa suh-batimiz davomida bamisolai buyuk osoyishtalik timsolidek, xuddi jez haykalday churq etmay turgan edi. Ostin meni ichkariga boshladi. Eshik tiqillashiga javoban ichkaridan quturgan buqaning bo'kirishiga o'xshagan na'rani eshit-dim-u, xonaning o'rtasida professorga ro'baro' bo'ldim.

U ustiga kitoblar, xaritalar, diagrammalar qalashtirib tashlangan keng stol qarshisidagi aylanma kresloda o'tirardi. Ostonadan o'tishim bilanoq aylanma kursi shartta burildi. Bu odamni ko'rgan zahotim jonim halqumimga keldi. Men har qanday g'ayritabiyy odamga ro'baro' bo'lishga tayyor edim, lekin bunday bahaybat odamni ko'rish xayolimga ham kel-magan edi. Ayniqsa, uning bahaybatligi aqlimni shoshirardi. Qadamining kattaligi-yu, ulug'vor yurishini aytmaysizmi! Bunday katta boshni men umrimda ko'rmaganman. Agar uning silindr qalpog'ini kiyib ko'rganimda, balki, yelkamga tusharmidi. Professoring yuzi bilan soqoliga qaragan kishi Suriya buqasini ko'rgandek bo'lardi. Yuzi barkashdek, sergo'sht, to'rtburchak soqoli esa qop-qora bo'lib, selkillab ko'kragiga tushib turardi. Sochlari ham g'ayritabiyy taassurot qoldiradi – uzun bir tutam kokil bamisoli baland do'ng peshonasiga yopishtirib qo'yilgandek. Yorqin kulrang-moviy ko'zлari qop-qora qalin qoshlari ostidan menga tanqidiy, hokimona nazar tashladi. Men keng yag'rinlarini, dum-du-maloq qudratlri ko'kragini, uzun qora jun bosgan ulkan ikki qo'lini ko'rdim. Shularning ustiga uning momaqaldiroqdek gumburlaydigan ovozi ham borligini aytadigan bo'lsam, mashhur professor Chellenjer haqidagi dastlabki taassurotim naqadar vahimali ekanligiga ishonch hosil qilasiz.

– Xo'sh? – dag'allik bilan dedi u. – Nima kerak sizga?

Menga shu narsa ayon bo'ldiki, bor gapni darhol to'kib solsam, intervyu ololmayman.

– Muhtaram ser, meni qabul qilishga iltifot qilib, katta sahovatingizdan bahramand etdingiz, – mo'min-qobillik bilan shu so'zlarni ayta turib, unga konvertni uzatdim.

U stol g'aladonidan mening xatimni oldi-da, oldiga qo'ydi.

– E, anavi oddiy haqiqatlarni ham bilmaydigan yigit sizmidingiz? Ammo-lekin, fikrimcha, mening umumiyl xulosalarim sizning maqtovingizga sazovor bo'lipti-da, a?

— Shubhasiz, ser, shak-shubhasiz! — Men bu so‘zlarni imkonli boricha ishonchli qilib aytdim.

— Marhamat qilib aiting-chi! Bu fikrlar mening pozitsiyamni qanchalik mustahkamlaydi! Sizning navqironligingiz bilan tashqi qiyofangiz bunday asosni yana-da kuchaytiradi. Xayr, mayli, menga Venada xuruj qilgan cho‘chqalar podasi bilan muloqotda bo‘lgandan ko‘ra, siz bilan suhbatlashganim yaxshi, aslida, u betavfiqlarning cho‘chqadek chi-yillashlari ingliz to‘ng‘izining xurullahidek tahqirona bir narsa edi, xolos. — Shu on g‘azabga to‘lib, ko‘zlarini shunday chaqchaytirdiki, afti hozir eslatilgan maxluqqa o‘xshab ketdi.

— Ular, aftidan, o‘zlarini ablahona tutishganga o‘xshaydi, — dedim men.

— Hamdardligingiz o‘rinsiz! Sizni ishontirishga jur’at etib aytamanki, muxoliflarimni bir yoqlik qilishga qodirman. Ser, siz Jorj Eduard Chellenjerni devorga taqashga intiling, shunda uni juda xursand qilgan bo‘lasiz. Keling endi, ser, sizning tashrifflaringizni kamaytirish uchun hamma ishni qilaylik. Bu kelishlaringiz sizni baxtiyor qilishiغا shubham bor, meni bo‘lsa inchunin. Fikri ojizimcha, siz mening dokladimda olg‘a surilgan o‘sha tezislar haqida o‘zingizning allaqanday mulohazalariningizni izhor qilmoqchi edingiz chog‘i.

Uning suhbatlashuv tarzida beibolarcha to‘g‘rilik hukmron bo‘lgani uchun hiyla ishlatish oson emasdi. Shunga qaramay, men zora bu o‘yinning yaxshi yo‘li topilib qolsa, degan umidda cho‘zishga harakat qildim. Sirtdan qaraganda, hammasi juda jo‘ndek tuyulardi! Ey mening irlandlarga xos topqirligim, senga juda muhtoj bo‘lib turgan shunday paytimda nahotki ko‘mak bermasang?! Po‘lat ko‘zlarining o‘tkirig‘lari madorimni quritgan edi.

— X-xo‘sh-sh! O‘zingizni kuttirishga majbur qilmangda! — bo‘kirdi professor.

– Men, albatta, fan olamiga endi kirib kelayotgan odaman, – dedim tentakona jilmayib, – kamtarona tadqiqotchi unvonidan boshqasiga da’vo qilmayman. Shunga qaramay, fikrimcha, bu masalada siz Veysmanga nisbatan haddan tashqari qattiq ketganga o’xshaysiz. Axir o’shandan beri to’plangan dalillar uning nuqtayi-nazarlarini... fikrlarini mustahkamlamaydim?

– Qanaqa dalillar? – bu gapni xavfli bir sokinlik bilan aytdi u.

– Albatta, fikri ojizimcha, bevosita dalillar hali yo‘q. Agar ta’bir joiz bo’lsa, men hozirgi zamon ilmiy fikrining yo‘nalishiga tayanaman.

Professor butun diqqat-e’tiborini menga tikkancha stol uzra engashdi.

– Sizga ma’lum bo‘lishi kerakki, – dedi u chap qo‘lining barmoqlarini navbatma-navbat bukar ekan, – birinchidan, bosh chanog‘i ko‘rsatkichi doimiy faktor hisoblanadi.

– Shubhasiz! – javob berdim men.

– Telegoniya¹ ham hali sib jidegi².

– Shak-shubha bo‘lishi mumkin emas!

– Homila plazmasi ham partenogenetik³ tuxumdan farq qiladi.

– Bo‘lmasam-chi! – xitob qildim o‘zimning beorligimdan huzurlanib.

– Bular nimani isbotlaydi? – so‘radi u mayin, mug‘am-birona tovush bilan.

– Nimaniyam isbotlardi? – ming‘illab so‘radim, – niman ni isbotlaydi?

---

¹ *Telegoniya* – irsiyat nazariyasidagi soxta ta’limotlardan biri.

² Shubha ostida (lotincha).

³ *Partenogenetik* – urug‘ning bachadondagi rivojlanish holati. Ayrim ha-sharotlar va o’simliklarda uchraydi.

— Sizga aytaymi? — dedi professor hamon o'sha mu-g'ambirona tovushda.

— Himmatingizni darig' tutmang.

— Bu shuni isbotlaydiki, — kutilmagan g'azab bilan bo'kirdi u, — bunaqa tovlamachining ikkinchisi butun Londonda topilmaydi! Siz ilm-fandan uzoq bo'lgan, oddiy insoniy fazilatlardan tamomila mahrum bo'lgan g'alami, surbet muxbirvachchasiz!

U dik etib o'rnidan turdi. Ko'zlarida tentakona g'a-zab uchqunlari chaqnadi. Ana shu dahshatli daqiqalar-da ham men professor Chellenjerning bo'yи pastligini ko'rib hayratlanishdan o'zimni tiya olmadim. U mening yelkamdan kelardi — xuddi ezib qo'yilgan Gerkulesning o'zi, borliq hayotiy kuch-qudrati go'yo yag'rinalarining kengligiga, xo'ppa semiz tanasiga-yu aql-zakovatiga si-n gib ketgandek edi. — Nimaga endi siz bilan pachakilashib o'tiribman, ser! — bo'kirib dedi u ikkila qo'lini stolga tirab, bo'ynini cho'zib. — Bema'ni gaplar bilan ovora bo'lib o'tiribman, a? Siz bo'lsangiz menga teng kelmoqchisiz — mana shu kichkinagina yong'oqdek kallangiz bilan, a! Bu la'nati yozg'uvchilar o'zlarini hamma narsaga qodirmiz, zo'rmiz, deb o'ylashadi! Ular birovni ulug'lash yoki loyga qorish uchun bir og'iz so'zimiz kifoya, deb o'ylashadi-da. Biz hammamiz ularning bir og'iz maqtovlariga sazovor bo'lish uchun sajda qilib yalinishimiz kerak. Manavinisi ni arshi-a'loga ko'tarasiz, anavisini yerga qorasiz... Siz-larning qabixona qiliqlaringni men bilaman! Judayam haddan oshib ketdilaring! Ilgarilari dumlaringni qisib, mo'mintoy bo'lib yurardilaring, endi bo'lsa dumlaringni tutqizmaysanlar. Yaramas safsatabozlar! Sizlarning adab-laringni berib qo'yaman hali! Ha, ser, Jorj Eduard Chellenjer sizning tengingiz emas. Bu odam buyruqqa itoat qilishni yomon ko'radi. U sizni ogohlantirib qo'ygan edi, shunga qaramasdan surbetlarcha suqilaversangiz, o'zingiz-

dan ko'ring. Taslim bo'ling, muruvvatli mister Meloun! Taslim bo'ling! Siz xavfli o'yin boshlagansiz, fikrimcha, yutqazdingiz!

— Quloq soling axir, ser, — dedim men eshik tomon tisarilib, uni ocharkanman, — siz ko'nglingizga sig'ganicha so'kinaverishingiz mumkin, lekin hamma narsaning ham chegarasi bor. Men musht ko'tarib boshimga kelishingizga yo'l qo'yayman!

— Iye! Hali shundoqmi? — U vazmin, dahshatli qiyofada menga xuruj qila boshladi, keyin birdan to'xtadi-da, ulkan qo'llarini kap-katta kishidan ko'ra yosh bolaga yarashadigan kalta kamzulining cho'ntaklariga suqdi. — Men bu-naqa sho'rtumshuqlarning uyimdan ko'pini uloqtirganman. Siz to'rtinchisi yoki beshinchisi bo'lasiz. Har biri uchun o'rta hisobda uch funt^{1,2}-u o'n besh shillingdan² jarima ham to'laganman. Qimmatlikka qimmat, lekin kerak bo'lgandan keyin ilojim qancha! Endi, ser, nima uchun hamkasabalaringiz izidan tuyog'ingizni shiqillatib ketavermayapsiz? Shaxsan men buni muqarrar deb bilaman. — U yana men ga judayam noxush bo'lgan xurujini boshladi, mohir raqs muallimidek oyoqlarining uchini unda-munda qo'yib men tomon kelardi.

Men yugurgilab mehmonxonaga qochib qolishim mumkin edi, lekin bunaqa qochoqlikni sha'nimga munosib ko'rmadim, nomus deb bildim. Bundan tashqari, mening ham dilimdaadolatli qahr-u g'azab uchqunlari alangalanib bormoqda edi. Shu chog'gacha o'zimni bosib turganim o'taketgan darajada nojo'ya ish bo'lgan ekan, lekin bu odamning do'q-po'pisalari tezda hamiyatimga tegib, jahlimni qo'zg'adi.

— Qo'lingizni torting, ser! Men bunga yo'l qo'yayman!

---

^{1,2} Funt, shilling – Buyuk Britaniya imperiyasining bir qator mamlakatlarda qabul qilingan pul birligi. Bir funt sterling 20 shillingga teng.

— Buni qarang, a! — Uning qop-qora mo'yabining uchlari silkindi, qahrli irjayishi natijasida lablari ochilib, oppoq qoziq tishlari yaltirab ketdi. — Siz bunga toqat qilol-maysizmi hali?

— Jinnilik qilmang, professor! — qichqirdim men.

— Nimangizga chiranasiz? Toshim ikki yuz qadoqdan ortiq bo'lsa. Men chayirman, har shanba kuni regbi o'ynayman, Irlandiya terma komondasida. Men bilan tenglashishga yo'l bo'lsin.

Lekin shu chog' u menga tashlandi. Yaxshiyamki, eshikni ochishga ulgurgan ekanman, yo'qsa u dabdala bo'lib ketardi. Ikkalamiz koridor bo'ylab o'mbaloq oshib, dumalashib borarkanmiz, yo'l-yo'lakay nimayam bo'lib bitta stulni ham ilashtirib ketdik. Professorning soqoli og'zimga kirib ketibdi, ikkalamiz mahkam quchoqlashib olgancha badanlarimiz ayqash-uyqash holatda dumalasharkanmiz, la'natni stulning bitta oyog'i ustimizda chir aylanardi. Hushyor Ostin chiqish eshigini lang oshib yubordi. Biz zinapoyalardan o'mbaloq oshib, koptokdek bo'lib pastga quladik. Myuzikxoll artistlari aka-uka Meklar ana shunday o'mbaloq oshishlarini ko'rghanman, ammo bunday tomosha ko'rsatish uchun ular ozmuncha mashq qilishmag'an, hech qanday tajribaga ega bo'lmay, bunday hayrato-muz harakatlar qilishda biror a'zoying shikastlanmay iloji yo'q. Stul zinaning oxirgi poyasiga urilib, chil-chil bo'ldi, biz bo'lsak, ajralishib, tarnov tagidagi ariqchaga shaloplab tushibmiz. Professor dik etib turdi-yu, bo'g'ma odamning kasali tutgandek xirillab, mushtlarini o'ynatib o'dag'aylay boshladи.

— Ta'ziringizni yegandirsiz? — qichqirdi u zo'rg'a nafas olib.

— Bezori! — javob berdim men yerdan bir amallab turishga intilib. Biz yana yoqalashib ketay dedik, chunki professorning jangariligi hali bosilmagandi, ammo taqdirning o'zi

meni bu ayanchli ahvoldan qutqardi. O'rtamizda cho'ntak daftarini ochib olgan politsiyachi turardi.

– Bu nima degan gap? Uyalmaysizmi? Uyat! – dedi u.

Enmor-parkda men eshitgan eng aqli so'zlar mana shular edi.

– Xo'sh. – Politsiyachi meni tergay ketdi, – tushuntirib bering-chi, nima gap o'zi?

– U menga birinchi bo'lib hujum qildi, – dedim men.

– Shu to'g'rimi, birinchi bo'lib siz hujum qildingizmi? – so'radi politsiyachi.

Professor javob o'rniga mishig'ini tortib qo'ydi, xolos.

– Bu nechanchi voqeа o'zi? – dedi politsiyachi boshini jahl bilan sarak-sarak qilib. – O'tgan oyda ham xudi shunga o'xhash bir janjal ko'taruvingiz. Yigitning ko'zi shikastlanibdi. Da'voingiz bormi, ser?

Men darhol g'azabimni shafqatga burdim.

– Yo'q, da'voym yo'q.

– Bu qanaqasi endi? – so'radi politsiyachi.

– Bunda mening ham biroz aybim bor. Men o'zim sabbichi bo'ldim. U meni ogohlantirgan edi.

Politsiyachi daftarchasini shartta yopdi.

– Bunaqa bema'nigarchiliklar endi takrorlanmasin, – dedi u. – Xo'p mayli, ziyoni yo'q, tarqalinglar, tarqalinglar!

Bu gap qassoblik do'konida dastyorlik qiladigan bolaga, cho'ri xotinga va atrofimizga to'plangan ikki-uch tomoshatalab bekorchiga taalluqli edi. Politsiyachi bu kichkina podani oldiga solib, yo'lakdan odim tashlab ketdi. Professor menga qaragan edi, ko'zlarida istehzo uchqunlari chaqnadi.

– Kiring! – dedi u. – Men siz bilan suhabatni hali tamomlaganim yo'q.

Bu so'zlar qahr ohangida aytilgan bo'lsa-da, men uning orqasidan uyg'a kirdim. Yog'och haykaldek qotib turgan xizmatkor Ostin orqamizdan eshikni yopdi.

TO'RTINCHI BOB

Olamdagi eng buyuk kashfiyot

Ko'cha eshik yopilishi bilanoq oshxonadan missis Chellenjer yugurib chiqdi. Bu ushoqqina xotin qahr-g'a-zabga to'lgandi. U bamicoli jo'jalarini ko'ppakdan ko'ksini qalqon qilib himoya qilgan kurk tovuqdek erining yo'lini to'sdi. Aftidan, missis Chellenjer mening haydab chiqarilishimni ko'rghan-u, qaytib kelganimdan bexabar edi.

— Jorj! Bu hayvonlik-ku! — qichqirib dedi u. — Shunday o'ktam yigitni mayib qilding-ku axir!

— Mana o'zi, soppa-sog', jin ham urgani yo'q.

Missis Chellenjer xijolatdan dovdirab bir qaradi-yu, lekin tezda o'ziga keldi.

— Kechirasiz, men sizni ko'rmabman.

— Tashvishlanmang, xonim, ziyon-zahmat yetgani yo'q.

— Lekin u ko'zingizning tagini ko'kartirib qo'yipti-ku! Juda xunuk bo'ldi-da! Bu uyda biror hafta yo'qliki, janjalsiz o'tgan bo'lsin! Seni hamma yomon ko'radi, Jorj, hamma seni kalaka, taxqir qiladi! Yo'q, men endi chidolmayman! Sabr-toqatim tugadi!

— Odamlarga kir ko'ylakni ko'z-ko'z qilyapsanmi! — g'o'ladiradi professor.

— Bu endi hech kimga sir emas! — qichqirdi xonim. — Gap shundoq ekan, aytganim bo'lsin, bu sharmandaliklar ko'chamizgagina emas, butun Londonga mashhur bo'lganini nahotki fahmlamagan bo'lsang!.. Ostin, siz bizga kerak emassiz, boravering. Har kim kelib, suyaklaringni sindirib ketaveradi. Sen o'z sha'ningni, nafsoniyatingni yerga urib yubording. Katta universitetning professori bo'ladigan sendek odam talabalarning hurmatini qozonishing kerak edi. Hamiyating qani, Jorj!

- O‘zingniki qani, azizam?
- Xudo bilsin, sen meni ne ko‘ylarga solmading! Bezori, uchiga chiqqan bezori! G‘irt bezori bo‘lib ketding!
- Jessi, o‘zingni bosib ol.
- Benomus janjalkash!
- Bas! Bunaqa so‘zlar uchun sharmandalik doriga osadilalar! – dedi professor.

Men shu chog‘ bir narsaga juda hayron bo‘lib qoldim: professor egildi, xotinini azot ko‘tardi-da, mehmonxona burchagida turgan qora marmarning baland shohsupasiga qo‘ydi. Kamida yetti fut¹ keladigan bu shohsupa shu qadar tor ediki, missis Chellenjer unda yiqilib tu-shay-yiqilib tushay deb zo‘rg‘a o‘tirardi. Bundan o‘zga kulgili manzarani qidirib topish amri mahol: boyaqish yiqilib ketishdan qo‘rqib, toshdek qotib, qimir etmay tvardi, g‘azabidan yuzi bujmayib ketgandi, faqat oyoqlarini likillatardi, xolos.

- Meni tushirib qo‘y! – nihoyat, yalina boshladi missis Chellenjer.
- Jon er, tushirib qo‘ying, desang.
- Bu bema’nilik, Jorj! Meni hoziroq tushirib qo‘y!
- Mister Meloun, yuring mening xonamga.
- Shafqat qila qoling, ser! – dedim men uning xotiniga tikilib.
- Eshityapsanmi, Jessi? Mister Meloun sen uchun iltimos qilyapti, „Jon er“ deya iltimos qil, tushirib qo‘yaman.
- Bema’nilik?! Xo‘p mayli, jon er, iltimos, tushirib qo‘ying!

Professor xotinini bamisol chittakdek yengil narsani ko‘targandek marmardan uzib, tushirib qo‘ydi.

- O‘zingni yaxshi tut, azizam. Mister Meloun – matbuot vakili. Ertagayoq u mana shu mashmashalarni iflos

---

¹Fut – ingliz o‘lchovisi. Bir fut 12 duymga yoki 30,479 sm. ga teng.

gazetasida do‘mbira qilib, juda ko‘p nusxasini qo‘snilanrimizga sotadi. „Arshi-a’lodagi bir oyimtillaning g‘alati qiliqlari“, deb yozadi. Oyimtilla degani – bu sen bo‘lasan, Jessi; esingdami, bir necha daqiqa seni arshi-a’loga mindirib qo‘yuvdim, a? Sarlavhachasi ham antiqa bo‘ladi: „Bir turfa er-xotin turmushidan“. Bu mister Meloun hech narsadan tap tortmaydi, o‘zining hamkasabalaridek yegani o‘laksa, – porcusex grege diaboli – iblislar to‘dasining cho‘chqasi. To‘g‘ri aytyapmanmi, mister Meloun?

– Siz haqiqatan ham badfe‘l ekansiz, – dedim men jahl bilan.

Professor qah-qah urib kului.

– Sizlar, ikkovlaring menga qarshi ittifoq tuzinglar, – to‘ng‘illadi u baquvvat ko‘ksini ko‘pchitib, dam men tomon, dam xotini tomon ko‘z qirini tashlab. Keyin tamomila boshqacha ohangda dedi: – Bu arzimas, beozor oilaviy mash-mashalarimiz uchun bizni kechirasiz-da, mister Meloun. Men jo‘nab qo‘ya qoling, deb taklif qilganimda, aslo mana shu beozor hangomalarning guvohi bo‘la ko‘rmang demoqchiyidim. Qani, xo‘sh, oyimtilla, jo‘nab qoling-u g‘azablanib yurmang tag‘in. – U o‘zining ulkan qo‘llarini xotinining yelkasiga qo‘ydi.

– Har doimgidek, sen haqsan. Agarda Jorj Eduard Chellenjer sening maslahatlaringga kirganida bormi, u boobro‘ odam bo‘lib ketarmidi, lekin o‘zi emas, boshqa kishiga aylanib qolardi. Hurmatli odamlar juda ko‘p, azizam, lekin Jorj Eduard Chellenjer dunyoda yagona. Shunday ekan, u bilan murosa-yu madora qilib yashashga urinaver. – U xotinini cho‘lpillatib shunday o‘pdiki, boyagi qiliqlari holva bo‘lib qoldi, battar jahlim chiqib ketdi. – Endi, mister Meloun, – davom etdi professor yana ulug‘vorlik qiyofasiga kirib, – bu yoqqa marhamat qilasiz.

Biz o‘n daqiqagini ilgari gursullab, o‘mbaloq oshib chiqib ketgan xonaning o‘ziga kirdik. Professor eshikni

yaxshilab berkitdi-da, meni kresloga o‘tqizib, naq tumshug‘imga sigaralar solingen qutichani ro‘baro‘ qildi.

— Eng zo‘r „San-Xuan Kolorado“ sigarasi, — dedi u.— Sizga o‘xshagan salga pov etib ketadigan jizzakilarga bu-naqa narkotiklar yaxshi ta’sir qiladi. Voy Xudo-ye! Buning dumini kim tishlab uzadi! Kesib tashlang — sigarani hurmat qilish lozim! Mana endi kresloning suyanchig‘iga o‘zingizni bemalol tashlang-da, men sizga izhor qilishni lozim topgan gaplarni diqqat bilan tinglang. Biror savol-pavol chiqib qolgudek bo‘lsa, qulay fursat kelguncha o‘ylab turishga harakat qiling. Dastavval — tamomila haqli ravishda haydalganingizdan keyin uyimga qaytganingiz xususida. — U soqolini cho‘chchatirib, go‘yo yana bahsiga kirishishimni kutgandek, g‘o‘daygancha menga tikildi. — Demak, qaytaraman: mutlaqo haqli ravishda haydalganingizdan so‘ng. Nima uchun sizni qaytib kirishga taklif qildim? Chunki sizning o‘sha surbet politsiyachiga bergen javobingiz menga ma’qul bo‘ldi. Bu javobda jirkanch kasbingizga xos bo‘lmagan odamshavandalik, halollik uchqunlari yalt etgandek bo‘ldi. Ayb o‘zingizda ekanligini tan olib, siz ma’lum darajada obyektivlik va bilimlaringiz doirasi kengligini namoyish qildingizki, bu fazilatlarining rahm-u shafqatimga sazovor. Inson irqlarining eng tuban tabaqalari, afsuski, siz ham shular jumlasidansiz, mening aql-u zakovatim doirasidan chetda turadilar. Sizning politisiyachiga bergen javobingiz o‘zingizni darhol mening nuqtayi nazарим doirasiga olib kirdi. Siz bilan yaqindan tanishish istagi tug‘ildi menda va uya qaytib kirishingizni taklif etdim. Huv anavi bambuk stolcha ustida turgan yapon kuldoniga sigaraning kulini lutfan to‘ksangiz, ana, oldingizda turibdi.

Professor bu so‘zlarning hammasini bamisoli talabala-larga leksiya o‘qigandek, to‘xtamay, tutilmay, tez aytdi. U ulkan cho‘lqurbaqadek shishingan holda menga yuzma-yuz

o'tirib, boshini orqasiga tashlab, ko'zlarini qisib olgandi. Keyin yoniga burilib, qip-qizil ding quloglari uzra tikkay-gan bir tutam sochini menga namoyish qilayotgandek bir alfozda stoli ustidagi uyum-uyum qog'ozlar orasini titkilab, anchagina uringan bir daftarni topib, qo'liga oldi.

— Men sizga Janubiy Amerika to'g'risida ba'zi bir narsalarni gapirib bermoqchiman, — so'zini boshladи u. — Fikr-u mulohazalaringiz o'zingizda turaversin. Avval marhamat qilib eshitib oling: hozir siz eshitadigan narsalarni biror bir shaklda oshkor qilishingizni toki bunga mendan tegishli ruxsat olmaguningizcha man etaman. Aslida, bunaqa ruxsat berilmasa kerak ham. Tushunarlimi?

— Bunchalik haddan tashqari qat'iylikning boisi nima? — so'radim. — Menimcha, xolisona bayon qilib berish...

U daftarchasini stol ustiga qo'ydi.

— Unday bo'lsa, siz bilan gaplashadigan narsa qolmadi. Xayr, yaxshi boring.

— Yo'q, yo'q, men har qanday shartga ham roziman! — qichqirdim. — Axir tanlab olish imkoniyatiga ega emas-man-ku.

— Tanlab olish haqida gap ham bo'lishi mumkin emas, — tasdiqladi u.

— Unday bo'lsa, churq etmaslikka so'z beraman.

— Chin so'zingizmi?

— Chin so'zim.

Uning surbetlarcha, ishonchsizlik bilan boqqan nigohi menga qadaldi.

— Gaplaringizning chin-nochinligini men qayoqdan bilaman?

— Judayam haddingizdan oshyapsiz shekilli, ser, — dedim jahl bilan. — Men haligacha bunaqa haqoratlarni eshit-magandim!

Mening jahlim chiqqani professorning g'azabini qaynatib yuborish o'rniiga unda qiziqsinish hissi uyg'otdi.

– Kaltabosh tipi, – g‘o‘ldiradi u. – Braxitsefal¹, kulrang ko‘z, qora soch, negrsimonlarning ba’zi belgilari... Kelt² bo‘lsangiz kerak, a?

– Men irlandman, ser.

– Asl irlandmisiz?

– Ha, ser.

– Unda hammasi tushunarli. Demak, sizga ma’lum qiladigan ma’lumotlarni sir saqlashga so‘z berdingiz. Bu ma’lumotlar, albatta, juda oz. Lekin ba’zi bir qiziqarli ma’lumotlarni siz bilan baham ko‘raman. Sizga ma’lum bo‘lsa kerakki, men ikki yil muqaddam Janubiy Amerikaga sayohat qilgandim – bu sayohat jahon fanining oltin fondiga kiradi. Sayohatdan maqsad – Uolles³ bilan Beyts⁴ ning ba’zi xulosalarini tekshirib ko‘rish edi, bu ishni ular o‘z kuzatishlarini olib borgan joyning o‘zida tekshirib ko‘rish kerak edi. Mening sayohatim natijalari ana shu bilangina chegaralangan bo‘lgandayam, baribir munosib diqqat-e’tiborga sazovor bo‘lishi aniq edi, biroq qo‘qqisdan tadqiqotlarimni butunlay boshqa yo‘ldan olib borishimga meni majbur qilgan bir holat yuz berib qoldi.

Ehtimol, sizga ma’lumdir, yana kim biladi deysiz: bizning nodonlik asrimizda hech nimaga ham ajablanmay qo‘yar ekansan. Amazonka daryosi oqadigan joylarning, ba’zi yerlari to‘la tadqiq qilinmagan, unga quyiladigay irmoqlarning ko‘pi xaritaga tushirilmagan. Mana shuning uchun ham men o‘z oldimga ana shu kam o‘rganilgan joylarga sayohat qilish, u yerkarning faunasini – hayvonot olamini o‘rganish vazifasini qo‘ydim, bu esa menga shunchalik ko‘p material berdi-ki, men butun umrimni baxshida qilgan zoologiyadan juda

---

¹ *Braxitsefal* – kaltabosh yoki yumaloqbosh.

² *Keltlar* – eramizning minginchi yilidan so‘ng Yevropada istiqomat qilgan va keyinchalik hozirgi Fransiya, Belgiya, Britaniya va Irlandianing birinchi kitob qabilalar gruppasi.

³ Uolles Alfred Ressel (1823–1913) – ingliz tabiatshunosi.

⁴ Beyts Genri Uolter (1825–1892) ingliz sayyohi va tabiatshunosi.

katta, monumental asar yozishimga yetib-ortadi. Ekspedit-siyani tugallab, uya kelayotganimda, yo'l-yo'lakay Amanzonkaga quyiladigan irmoqlardan biri bo'yidagi Amerika hindularining qishloqchasida tunashimga to'g'ri keldi. Bu irmoqning nominiyam, geografik o'tmuniyam aytmayman. Qishloqchada hindularning ko'kama degan qabilasi yasharkan – mo'min-qobil xalq, ammo nasli ayniy boshlagan, aql-zakovat saviyasining darajasi o'ttamiyona, londonliknidan salgina balandroq bo'lsa bordir. Men birinchi marta borib, daryo bo'ylab yuqoriga yurganimda, o'sha yerlik bir necha kishini davolagan, umuman hindularda katta taassurot qoldirgan edim-da, shuning uchun ham meni orziqib kutishayotganiga shubhalanmasa ham bo'lardi. Ular darhol imo-ishoralar bilan qishloqda mening yordamimga muhtoj kishi borligini tushuntirishdi va men qabila yo'lboshchisi ortidan bir hujraga kirib bordim. Kulbaga kirishim bilanoq mening muolajamga muhtoj bo'lib yotgan bemorning ho-zirgina joni uzilganini payqadim. Uning hindu emas, balki oq odamligini ko'rib hayratda qoldim. Oq bo'lganda ham qanaqa deng, hamma yog'i oppoq, ta'bir joiz bo'lsa, oqlarning oqi edi. Sochlari mallarang, o'zida albinosning¹ hamma belgilari mujassam. Uning kiyim-boshidan juldur-juldur parchalargina qolibdi, uzoq vaqt keraklicha suv, ovqat iste'mol qilmagani uchun ozib, cho'p bo'lib ketibdi. Hindularning o'zlarini tutishlaridan, ular bu odamni ilgari hecham ko'rmanalar, degan xulosaga keldim. Bu odam qishloqqa o'rmonzordan bir o'zi, hamrohsiz kelgan, darmonsizligidan oyog'ida zo'rg'a turardi. Notanish kishining xaltasi yonida yotardi, uni ochib, ichidagi narsalarni ko'zdan kechirdim.

Xaltaning ich tomoniga kichkinagina yorliqcha tikilgan bo'lib, unda egasining ismi va adresi yozilgan ekan: „Mepl-

¹ *Albinizm* – hayvonning terisida rangning bo'imasligi (qizil ko'zli, hamma yog'i oppoq quyonlar va sichqonlar). To'la albinizm odamlarda ham uchraydi.

Uayt, Leyk-avenyu, Detroyt, Michigan shtati“. Bu odamga men har doim qulluq qilishga tayyorman. Men ochgan kashfiyotning muhimligi hammaning e’tiborini qozongach, uning ismi mening nomim bilan yonma-yon turadi, desam, mubolag‘a bo’lmaydi.

Xaltadagi narsalar Mepl-Uaytning rassom va shoirligidan, bu yerlarga yangi, yorqin taassurotlar izlab kelib qolganidan dalolat berardi. Unda shoir she’rlarining qoralamasi saqlanardi. Bundan tashqari, men xaltadan daryo manzaralarining anchayin o’rtamiyona chizilgan rasmlarini, bir quticha bo’yoqlarni, pastali qalamlar va mo’yqalamlar solingan dovotdonni, siyohdonda yotgan manavi egik suyakni, Beksterning „Parvonalar va ignachilar“ kitobini, juda arzon turadigan to’pponcha bilan unga mos talaygina o’qni oldim. Shaxsiy zarurat buyumlarini sarson-sargardonlikda yurganlarida yo’qotib qo’yan bo’lsa kerak, balki bunaqa narsalari umuman bo’lmagandir. Amerikalik qashshoq ziyolilarning bu g’alati vakili bisotida boshqa hech vaqo yo’q edi.

Endi ketaman deb tursam, yirtiq kamzulining cho’n>tagida bir narsaning uchi chiqib turganiga ko’zim tushib qoldi. Bu etyudlar chizadigan albom edi – mana, bu oldingizda turibdi, o’sha paytdagidek titilib ketgan. Gapimga ishonavering, ana shu obida qo’limga tushganidan beri uni, bamisoli Shekspirning birinchi ardoqli nashridek e’zozlab yuraman. Endi bu albomni sizning qo’lingizga topshiramani va iltimos qilamanki, sahifama-sahifa ko’rib chiqing, rasmlarning mazmuniga e’tibor qilib, mag’zini chaqing.

U sigarani tortib, stulning suyanchig‘iga yastanib oldi-da, qahrli, shu bilan birga sinovchan nigohini yuzimga tikib, bu rasmlarning menga qanday ta’sir qilayotganini kuzata boshladи.

Men albomni ochib, allaqanday kashfiyotlarni izlay boshladim – qanaqa kashfiyotlar izlaganimni o’zim ham bil-

mayman. Biroq birinchi sahifa hafsalamni pir qildi, chunki unda dengizchilar kurtkasini kiygan davangirdek bir yigitning surati chizilgan bo'lib, tagiga „Jimmi Kolver pochta kemasida“ deb yozilgandi. Keyin hindular turmushidan olib chizilgan bir necha kichik-kichik lavha. Yana bir rasmda diniy xizmat unvonidagi xushtabiat semiz kishi aks ettirilgan, boshida soyaboni keng shlapa, juda orig yevropalik bilan gaplashib o'tiribdi. Tagiga „Rosariolik fra' Kristofero huzurida nonushta“ so'zлari bitilgan. Shundan keyingi sahifalar ayollar va bolalarming boshlari bilan to'ldirilgan, undan so'ng esa hayvonlarning tasvirlari turkumi berilgan. Ularning tagiga „Lamantin“² sayoz qumloqda“, „Toshbaqa va toshbaqa tuxumlari“, „Qora aguti³ palma tagida“ qabilidagi jumlalar yozilgandi. Aguti degani cho'chqanining xuddi o'zi ekan. Nihoyat, keyingi ikki sahifa allaqanday xunuk, burni uzun kaltakesaklarning qoralama tasvirlari bilan to'lgan edi. Men bu rasmlar haqida qanday fikr yuritishni bilmay garang edim, shuning uchun, tushuntirib bersangiz, degan ma'noda professorga murojaat qildim.

- Manavilar timsohlar bo'lsa kerak, a?
- Alligatorlar! Alligatorlar! Haqiqiy timsohlar Janubiy Amerikada yashamaydi. U va bu tur orasidagi tafovut...
- Men faqat shuni aytmoqchimanki, bu yerda sizning so'zлaringizni tasdiqlovchi hech nimani ko'rmayapman.

U beozor tabassum bilan javob berdi:

- Yana bir sahifa oching.

Lekin keyingi sahifa ham meni hech narsaga ishon-tira olmadi. Bu – akvarel bilan naridan beri tus berilgan

¹ *Fra* – og'a, katolik dini mansabdori ismidan oldin keluvchi hurmatni bildiruvchi so'z.

² *Lamantin* – o'txo'r kitlar to'dasiga mansub sutemizuvchilar oilasiga kiradigan, bo'yи ikki yarim-uch metrlik dengiz hayvoni.

³ *Aguti* – Janubiy va Markaziy Amerika o'rmonlarida yashaydigan kemiruvchilar.

manzara – rassom mavzuni chuqur yoritish uchun tayyorlab qo‘yadigan tugallanmagan etyudlarning biri edi. Etyudning oldingi qismini oqimtir-ko‘kish tusdagi patsimon o‘simpliklar egallagan bo‘lib, ular bazalt qatlamlariga o‘xshagan qoyaning to‘q qizil rangdagi yonbag‘rini qoplab, ko‘kka bo‘y cho‘zgandilar. Keyingi planda esa bu qoyalar sidirg‘a devordek salobatli ko‘rinadi. O‘ngroqda piramida shaklidagi qoya yuksalgan bo‘lib, u asosiy tog‘ tizmasidan chuqur jar bilan ajralgan; uning cho‘qqisisida – ulkan daraxt. Ana shu narsalarning hammasi uzra tropik lojuvard osmon fayz sochib turibdi. Torgina yam-yashil hoshiya qizil qoyalarga jiyakdek yarashgandi. Keyingi sahifada yana bitta akvarelda chizilgan rasmning xomakisini ko‘rdim, bu ham o‘sha manzaraga o‘xshaydi-ku, lekin yaqin joydan olingani uchun tafsilotlari yaqqolroq ko‘rinadi.

– X-xo‘sh, qalay? – dedi professor.

– Bu formatsiya haqiqatan ham maroqli ekan, – javob berdim men, – lekin men unga baho bera olmayman, axir men geolog emasman-ku.

– Maroqli formatsiya? – takroran so‘radi u. – Axir, bu o‘xhashi yo‘q yagona xushmanzara – geografik manzara-ku! U g‘ayritabiyy tuyuladi! Bunaqasini tushda ham ko‘rmaysan! Yangi sahifani oching-chi.

Men sahifaning orqasini o‘girgan edim, hayratimni yashira olmay qichqirib yubordim. Albomning bu sahifasidan menga allaqanday bir maxluq qarab turardi. Bunday dahshatli maxluq yo bangining xayolxonasida, yoxud bezgak tutgan kishining alahsirashida namoyon bo‘lishi mumkin. Uning boshi qushnikni, tanasi haddan tashqari shishirib yuborilgan timsohniki, yerda sudralib yuruvchi dumi o‘tkir ignalar bilan qoplangan, yapasqi beliga esa yirik tikanlar qadab qo‘yilgandek bo‘lib, xo‘rozning toji-

ga o'xshaydi. Bu maxluq yonida pakanagina, mitti odam turibdi.

– X-xo'sh, bunisiga nima deysiz? – xitob qildi professor g'olibona qiyofada qo'llarini artar ekan.

– Bu allaqanday bahaybat maxluq, qandaydir mubolog'aga o'xshaydi.

– Bunday maxluqni tasvirlashga rassomni nima majbur qilganikin?

– Mayni ko'p ichib qo'yganida chizgandir-da.

– Durustroq tushuntirib bera olmaysizmi?

– Yaxshi, ser, lekin o'zingiz qanday izohlaysiz?

– Juda oddiy: shunday hayvon mavjud. Ayonki, rassom uni o'z ko'zlar bilan ko'rib turib chizgan.

Men boyta ikkalamiz koptokdek koridorda dumalashib ketganimizni eslab, kulib yuborishdan o'zimni tiyib qoldim.

– Shubhasiz, shubhasiz, – dedim men ovsarlar bilan suhbatlashilganda ishlatiladigan xushomadgo'ilik bilan. – Biroq mana shu mitti odamchaning qaddi-qomati meni ajablantiradi. Bu yerga hinduning rasmi solingan bo'lganda, Amerikada pakana odamlarning allaqanday qabilasi bor ekan, deb o'ylash mumkin edi, ammo bu – yevropalik, uning boshida po'kakdan yasalgan shlem bor.

Professor bamisol quturgan qo'tosdek pishqirdi.

– Siz mulohazalarining bilan meni boyityapsiz, – qichqirdi u. – Inson nodonligining chegarasi men o'ylagandan ham keng ekan! Sizning fikrlash iqtidoringiz turg'un bo'lib qolibdi. Ajabo!

Professorning bu xuruji juda ham ahmoqona bo'lgani uchun men xafa ham bo'lmadim. Ha, arzimagan narsalargayam asabni buzishning nima keragi bor? Bu odamdan xafa bo'lish kerak bo'lsa, uning har bir so'ziga, har daqiqada jahling chiqishi lozim. Horg'in bir jilmayish bilan kifoyalandim.

– Bu mitti odamning kichkinligi meni hayratda qoldirdi, – dedim men.

– Mundoq qarasangiz-chi axir! – qichqirdi professor egilib, hasipdek semiz, jundor barmog‘ini albomga nuqib. – Hayvonning orqasidagi manavi o‘simlikni ko‘ryapsizmi? Siz uni qoqio‘t yoki Bryussel karami deb o‘ylagan bo‘lsangiz kerak hoynahoy. Shundoq, a? Yo‘q, afandim, bu „fil suyagi“ deb ataladigan janubiy amerika palmasi, uning bo‘yi ellik-oltmis futdan oshadi. Nahotki, inson bo‘y-basti bu yerda bekorga solinmaganini fahmlamagan bo‘lsangiz? Rassom shunday maxluqqa ro‘baro‘ kelganida rasm chizish u yoqda tursin, o‘zi tirik qolmasdi. U o‘simlikning va maxluqning kattaligini ko‘rsatish uchun o‘zining suratini chizgan. Uning bo‘yi, aytaylik, besh futdan salgina oshadi. Daraxt esa o‘n marta baland desak bo‘ladi.

– E Xudo! – qichqirib yubordim. – Demak, sizningcha, bu jonivor... Unga in qidiradigan bo‘lsak, Charing-Kross vokzali ham kichiklik qilar!

– Bunda, albatta, mubolag‘a bor, lekin jonivor nusxasi haqiqatan ham yirik, – mag‘rurona dedi professor.

– Axir, mumkin emas-ku, – xitob qildim men, – bitta rasmga qarab butun insoniyatning tajribasini bir chekkaga surib qo‘yish mumkin emas-ku axir! – Men boshqa sahil-falarni ham varaqlagan edim, boshqa hech narsa chizilmaganiga ishonch hosil qildim. – Allaqanday sayoq rassomning nasha chekib turib, kayfda chizgan yakka-yu yagona surati dalil bo‘larmidi?! Biz fan kishisi sifatida shunday fikrni quvvatlay olmaymiz.

Professor javob o‘rniga javondan allaqanday bir kitobni sug‘urib oldi.

– Mana, talantli do‘stim Rey Lankasterning ajoyib monografiyasi, – dedi u. – Bu yerda bitta rasm bor, u sizni qiziqtirmasligi mumkin emasdirov. Ha, mana! Mana.

Tagidagi yozuvni o‘qing, a: „Yura davri¹ning dinozavr² – stegozavr²ning taxminiy tashqi ko‘rinishi. Keyingi oyoqlarining har biri ikki odam bo‘yi keladi“. Xo‘sish, endi nima deysiz bunga?

U menga ochiq kitobni uzatdi. Men rasmga nigoh tashlab titrab ketdim. Noma’lum rassom xayolan chizgan xo-maki surat bilan allaqachon yo‘q bo‘lib ketgan olamning bu vakili o‘rtasida, shubhasiz, katta o‘xshashlik bor edi.

– Haqiqatan ham hayratomuz! – dedim men.

– Haliyam qaysarlik qilishda davom etasizmi?

– Ehtimol, bu oddiy bir o‘xshashlik bo‘lsa-chi, yoxud o‘sha amerikalik kishingiz bir vaqtlar bu suratni ko‘rgan-u, keyin kayfda esiga kelib qolib chizgandir.

– Juda soz, – sabr-toqat bilan dedi professor, – mayli, shunday bo‘la qolsin. Endi marhamat qilib manavi narsani ko‘ring. Professor menga, uning so‘zlariga qaraganda, vafot etgan kishining xaltasidan topilgan suyakni uzatdi. Suyakning uzunligi olti duym, yo‘g‘onligi bosh barmog‘imdek keladi, uning bir uchida esa qurib-qaqshab ketgan tog‘ay qoldig‘i.

– Bu suyak biz bilgan qaysi hayvonniki bo‘lishi mumkin? – so‘radi professor.

Men hali miyamdan chiqib ketishga ulgurmagan bor bilimimni to‘plab, suyakni diqqat bilan kuzata boshladim.

– Bu juda ham baland odamning o‘mrov suyagi bo‘lsa kerak, – dedim.

Suhbatdoshim jirkanib, qo‘lini siltab qo‘ydi:

– Odamning o‘mrovi egilganroq bo‘ladi, bu suyak esa to‘ppa-to‘g‘ri-ku. Uning sirtida chuqurcha bor, bu chuqr-

¹ *Yura davri* – mezazoy (o‘rtalay erasi)ning o‘rtalay davri, geologiya hisoblariga ko‘ra, bundan 730 million yil avvalgi davrni o‘z ichiga oladi.

² *Stegozavr* – (yura va bo‘r davrlarida quruqlikda yashagan dinozavrlar (dahshatli kaltakesaklar)ning katta guruhiha mansub bo‘lib, o‘sha davrda qirilib ketgan maxluqning bir turi.

cha undan yo‘g‘on tomir o‘tganidan dalolat beradi. O‘mrovdanda bunga o‘xhash narsa bo‘lmaydi.

– Unda sizga javob berishga qiynalaman.

– O‘zingizning nodonligingizni oshkor qilib qo‘yishdan qo‘rqmang. O‘ylashimcha, Janubiy Kensington' zoologlari orasida bu suyakni aniqlab bera oladigan bitta ham olim topilmasa kerak, – u doridan bo‘sagan qutichani oldi-da, uning ichidan xuddi loviyadek keladigan kichkinagina suyakchani oldi. – Fikri ojizimcha, mana shu suyakcha siz qo‘lingizda ushlab turgan o‘sha odam skeleti tarkibidagi suyaklar sirasidan joy oladi. O‘sha jonivorning naqadar katta ekanligini endi tasavvur qilgandirsiz?

Anavi tog‘ay qoldig‘ini ham unutmang – ular mazkur jonivor qazilmada topilgani emas, balki yangi nusxa ekanligidan dalolat beradi. Xo‘s, endi nima deysiz?

– Balki, filnikidir...

U xuddi bir yeriga sanchiq turgandek allanechuk bo‘lib ketdi.

– Bo‘ldi! Bas qiling! Janubiy Amerikada fil nima qiladi! Bu haqda og‘iz ham ocha ko‘rmang! Hatto hozirgi boshlang‘ich maktablarimizda ham...

– Xo‘p, mayli, – uning so‘zini bo‘ldim. – Fil bo‘lmasa, boshqa biror Janubiy Amerika jonivori, masalan tapirdir².

– Hoy yigitcha, shunga amin bo‘lingki, fanning bu sohasida eng oddiy tushunchalardan xabarim bor. Bu suyak tapirniki yoki zoologlarga ma’lum bo‘lgan biror jonivornikidir, degan fikrni xayolga ham keltirish mumkin emas. Bu juda kuchli, juda yirtqich hayvonniki bo‘lib, hozir ham yer yuzida yashaydi, ammo haligacha fanga ma’lum emas. Siz hali ham shubhalanyapsizmi?

---

¹ *Janubiy Kensington* – London yaqinidagi joy, Britaniya muzeyining tabiiy-tarixiy bo‘limi shu yerda.

² *Tapir* – qisqa xartumli sutevizuvchi hayvon.

– Har qalay, juda maroqli ekan, qiziqib qoldim.

– Demak, sizdan ham umidni uzmasa bo'larkan-da. Sezishimcha, miyangizda allaqanday uchqunlar yalt-yult qilyapti, shekilli, keling, shu cho'g'ni sabot bilan puflaylik. Endi marhum amerikalikni tinch qo'yib, mening hikoyamga qaytaylik. Siz, albatta, mening bu sirni bilmagunimcha Amazonkani tark etmaganimni fahmlagandirsiz. Bu rassom qayerdan kelib qolganligi haqidagi ba'zi bir ma'lumotlar menda bor edi. Sirasini aytganda, men hindularning ayrim afsonalaridan foydalanishim ham mumkin edi, chunki no'ma'lum mamlakat to'g'risidagi motiv daryo sohillarida yashovchi qabilalarning hamma rivoyatlarida naql qilinadi. Siz, albatta, Kurupuri haqida eshitgan bo'lsangiz kerak, a?

– Yo'q, eshitgan emasman.

– Kurupuri – o'rmon opalasi, qahri qattiq, dahshatli ro'yo bo'lib, u bilan uchrashganning ajali yetmay qolmaydi. Hech kim Kurupurining qiyofasini tasvirlab bera olmaydi, lekin uning nomini eshitgan hinduni dahshat bosadi. Biroq Amazonka sohillarida yashovchi hamma qabilalar birdek Kurupurining qayerda yashashini aniq aytadilar. Amerikalik ham o'sha yerlardan kelgan. U yerda allaqanday, aql bo-var qilmaydigan dahshatli bir narsa borga o'xshaydi. Men ana shu sirning tagiga yetishga qaror qildim.

– Xo'sh, nima qildingiz?

Mening yengiltakligimdan, haftafahmligimdan asar ham qolmadi. Bu alpona odam diqqat-e'tibor va hurmat qozonish yo'lini bilardi.

– Men hindularning qarshilagini, shu mavzuda gap ochilganda ko'rsatishadigan ashaddiy qarshiliklarini ham bartaraf qilishga muvaffaq bo'ldim. Turli-tuman pand-u nasihatlar, sovg'a-salomlar bilan, hatto iqror bo'lishim kerakki, do'q-po'pisalar ishlatib, ikki yo'l ko'rsatuvchini hamroh qilib oldim. Juda ko'p sarguzashtlardan so'ng – ularni tasvirlab o'tirishning hojati yo'q, – ancha kunlik

yo'lni bosib – qayerlardan yurganim, qancha yo'l bosganim haqida lom-mim demaslikni ma'qul ko'raman, – biz, nihoyat, hanuzgacha hech kim tomonidan tasvirlanmagan, mening omadsiz o'tmishdoshimni hisobga olmasak, hech kim bo'lмаган joylarga yetib bordik. Endi marhamat qilib manavi narsani ko'ring.

U menga kichikroq fotosuratni uzatdi.

– Uning yomon holatda bo'lishiga sabab shuki, biz daryo bo'ylab pastga suzib borarkanmiz, qayig'imiz to'ntarilib ketganida, ishlov berilmagan negativlar solingan g'ilof sinib qolgan edi. Bu falokatning natijasini ko'rib turibsiz. Hamma negativlar xiralashdi – bu yo'qotishning o'rmini aslo to'latib bo'lmaydi. Manavi suratga qarang – omon qolgan fotolarning sal durustrog'i shu. Uning yaxshi chiqmaganiga shu izohim bilan qanoatlanasiz-da endi. Fotolari soxta degan mish-mishlar yuripti, lekin unaqalar bilan bahslashib o'tirishga hozir maylim yo'q.

Fotosurat haqiqatan ham xira edi. G'arazgo'y tanqid-chi undoq ekan, bundoq ekan deya aybsitishi mumkin. Men xira tasvirdagi vohaga, uning tafsilotlariga diqqat bilan tikelilar ekanman, ulkan sharsharani eslatuvchi juda baland qoyalari qatorini ko'rdim, oldingi tomonda esa daraxtlar bilan qoplangan qiya tekislik ko'zga tashlanadi.

– Agar yanglishmasam, bu manzara albomda ham bor edi shekilli, – dedim.

– Mutlaqo to'g'ri, – javob berdi professor. – Men u yerda manzilgoh izlarini ko'rdim. Endi yana bitta fotosuratni ko'ring.

Bu ham o'sha voha bo'lib, faqat ancha yirik planda olin-gan edi. Surat judayam xira edi. Shunga qaramay, men undagi cho'qqisida daraxt ko'kka yuksalgan yolg'izgina qoyani ko'rdim; u tog' tizmasini daradan ajratib turardi.

– Endi menda hech qanday shak-shubha qolmadni, – tan oldim men.

– Demak, urinishlarimiz zoye ketmayapti, – dedi professor. – Katta muvaffaqiyat bu! Endi, marhamat qilib bu qoyaning cho‘qqisiga boqing. Unda biror narsani ko‘ryapsizmi?

– Ulkan daraxtni.

– Daraxt ustida-chi?

– Kattakon qushni.

U menga lupani uzatdi.

– Ha, – dedim lupadan qarar ekanman, – daraxtga kattakon bir qush qo‘ngan. Tumshug‘i judayam katta-ya, balki bu soqaqushdir?

– Ko‘zingizning mazasi yo‘q ekan-ku, – dedi professor. – Bu soqaqush emas, umuman, qush emas. Sizga ma’lum bo‘lg‘aykim, men ana shu maxluqni otib tushirishga muvaffaq bo‘ldim. Bu – men o‘sha yerlardan olib kelgan yaka-yu yagona rad etib bo‘lmaydigan dalil vazifasini bajarardi.

– U shu yerdami, yoningizdami?

Nihoyat, men bu hikoyalarning ashyoviy dalilini ko‘radigan bo‘ldim!

– U menda edi. Baxtga qarshi, daryodagi falokat negativlarnigina emas, ana shu o‘ljani ham nes-nobud etgandi. U girdobga tushib qoldi, har qancha urinsam ham, qo‘limga bir qanotining yarmidan boshqa narsa ilinmadi. Men hushimdan ayrilibman, o‘zimga kelib qarasam, suv qirg‘oqqa chiqarib tashlabdi, haytovur, ajoyib nusxaning mana shu jindekkina qoldig‘ini bag‘rimga bosib olgan ekanman. Mana u, oldingizda.

– Judayam katta ko‘rshapalakmi? – o‘z taxminimni izhor etdim.

– Aslo unday emas! – darhol og‘zimga urdi professor. – Men oliy ma’rifat va fan olamida yashab, zoologiyaning asosiy prinsiplari jamiyatning keng doiralari orasida bunchalik noma’lum bo‘lishini o‘ylamagandim. Nahotki siz qiyosiy anatomiyaning qush qanoti, aslini olganda, ko‘rshapalak qanoti bir-biriga parda bilan birikkan uchta uzun-uzun

barmoqdan iborat bilak suyagidan tarkib topgan, degan oddiy qoidasini bilmasangiz. Mazkur holatda bu suyak bilak suyagiga aslo o'xshamaydi, mana, o'zingiz ham parda bittaligini ko'rib, ishonch hosil qilishingiz mumkin. Bino-barin, ko'rshapalakni eslamasa ham bo'ladi. Xo'sh, bu - qush ham, ko'rshapalak ham bo'lmasa, u nima o'zi? Nima bo'lishi mumkin axir?

Mening kamtarin bilimlarim adoyi tamom bo'lgandi.

- Ochig'ini aytsam, bir narsa deya olmayman, - dedim.

Professor avval ham esga olgan monografiyasini ochdi.

- Mana, - dedi u gapida davom etib, qanotli allaqanday dahshatli maxluqni ko'rsatar ekan, - mana, dimorfodon yoki pterodaktil¹ning - yura davrida yashagan qanotli kaltakesakning ajoyib tasviri, keyingi sahifada esa qanotining mexanizmi chizilgan. Endi uni qo'lingizdagi surat bilan taqqoslang.

Sxemaga nazar tashlashim bilanoq badanim jimirlashib ketdi. Bu narsa meni tamomila ishontirdi. Bahslashishga hojat qolmadi. Ma'lumotlarning jamuljamligi o'z ishini qildi. Rassomning chizmalari, fotosuratlari, professoring hikoyasi, mana endi ashyoviy dalil! Yana niman talab qilish kerak? Professorga ham shunday dedim - kuch-qudratim boricha jiddiylik bilan dedim, chunki men bu odamgaadolatsizlik qilib kelishayotganini mana endi bilgan edim. U stulning suyanchig'iga o'zini tashladi-da, ko'zlarini qisib, mayin tabassum qildi; u shu tobda iqror quyoshi sochayotgan mo'l-ko'l nurlarda cho'milayotgan-dek ko'rinardi.

- Bu jahondagi eng buyuk kashfiyot-ku! - xitob qildim men, garchi a'zoyi badanimda tabiatshunos emas, balki jurnalist ehtirosi jo'sh urayotgan bo'lsa ham. - Bu juda

---

¹ Pterodaktil - yura va bo'r davrlarida yashab, qirilib ketgan uchuvchi kaltakesaklar - pterozavr larning vakili.

zo'r-ku! Siz fan Kolumbisiz! Siz yo'qolib ketgan olamni kashf etdingiz! Sizning gaplaringizga shakkoklik qilib kelganimdan ming afsus qilaman. Bularning hammasi mumkin bo'limgan narsadek tuyulgandi menga. Lekin ochiq-oydin faktlarni tan olmasligim mumkin emas, ularning hammasi barchaga barobar ishonzchli bo'lishi zarur.

Professor huzur qilganidan ko'zlarini suzdi.

– Xo'sh, siz keyin nima qildingiz, ser?

– Yog'in-sochin mavsumi boshlandi, mister Meloun, g'amlagan oziq-ovqatlarim tugadi. Men bu ulkan tog' yonbag'irlarining bir qismini tadqiq qildim, ammo uning tepasiga chiqqa olmadim. Chiqish mumkin bo'lgan piramidasimon qoyadan turib pterodaktilni bir o'q bilan urib tushirdim.

O'zimning alpinistligimni eslab, bu qoyatoshning yarmigacha chiqib bordim. U yerdan esa yassitog' do'mpayib turgan butun sahnni kuzatish mumkin edi. Bu haqiqatan ham poyonsiz tog' yonbag'irlari edi! Qayoqqa qarama – g'arbgami, sharqami – yashillikka burkangan qoyalarning cheki ko'rinnasdi. Yassitog' etaklarida botqoqliklar, ilon-chayonlar g'ujg'on o'ynab yotgan, o'tib bo'lmas chakalakzorlar yastanib yotipti. Bu botqoqliklar isitma-bezgakning uyasi. Mazkur to'siqlar bu mamlakatni muhofaza qiluvchi tabiiy vosita bo'lib xizmat etishi o'z-o'zidan ravshan.

– Siz u yerda yana boshqa qandaydir hayot asarini ko'rmadingizmi?

– Yo'q, ser, ko'rmadim, lekin biz o'sha qoyalar etaklarida o'tkazgan bir hafta ichida yuqorida kelayotgan alla-qanday g'alati tovushlarni eshitib turdik.

– Amerikalik rasmini chizgan qanaqa hayvon edi? U maxluq bilan qanday qilib yuzma-yuz keldi ekan?

– Men, u qandaydir yo'l bilan cho'qqiga chiqishga muvaffaq bo'lgan va hayvonni o'sha yerda uchratgan, deb faqat

taxmin qila olishim mumkin. Binobarin o'sha yoqqa biror yo'l bo'lsa kerak-da. Yo'l, shubhasiz, og'ir bo'lishi kerak, bo'lmasa bu qo'rqinchli maxluqlar pastga tushib, hamma yoqni tutib ketishardi. Boshqasiga ishonmayman-u, lekin bunga shubha bo'lishi mumkin emas!

– U yerga qanday kelib qolishipti ular?

– Menimcha, buning jumboqlik yeri yo'q, – dedi professor. – O'z-o'zidan tushunarli. Sizga ma'lum bo'lsa kerakkim, Janubiy Amerika marmar toshlardan iborat qit'a. Qadim-qadim zamonalarda bu joylarda vulqonlar otilishi tufayli qatlamlarning nogahoniy o'zgarishlari yuz bergen bo'lsa kerak, Esingizdan chiqarmangkim, bu qoyalar bazzalt jinslaridan tarkib topgan bo'lib, vulqon otilishidan hosil bo'lgan. Taxminan, bizning Sasseks grafligimiz muzofotidek keladigan butun bir diyor aholisi bilan birga osmoni-falakka ko'tariladi-yu, manzil qit'aning qolgan qismidan har qanday shamollarda ham sovurilmaydigan metin jinsli tik qoyalar bilan paqqos to'silib qoladi. Nima bo'ldi deng? Tabiat qonunlari bu yerda o'z kuchini yo'qtib qo'ydi. Qolgan olamdag'i yashash uchun kurashning sharti bo'l mish barcha har xil to'siqlar yo yo'qolib ketdi, yoki tubdan o'zgardi. Oddiy sharoitlarda qirilib ketadigan jonivorlar ko'payaverdi. Ma'lumingizki, pterodaktil ham, stegozavr ham yura davriga oid bo'lib, ikkovi Yer tarixidagi eng qadimgi hayvonlar sirasiga kiradi, ular mutlaqo g'ayritabiyy, tasodifan vujudga kelgan muhit va sharoitlar tufayli tirik qolishgan.

– Lekin siz topgan dalillar shak-shubhaga o'rinn qoldirmaydi-ku! Siz ularni tegishli odamlarga taqdim qilsangiz kifoya-da.

– O'zim ham soddadillik bilan shunaqa deb o'ylovdim, – afsus bilan javob berdi professor. – Sizga bir narsani aytishim mumkin: haqiqatda butunlay boshqacha bo'lib chiqdi – men har qadamda ishonchszlikka duch keldim, buning zamiri-

da insonlardagi nodonlik va hasadgo'ylik yotadi. Birovlar oldida bukilib, sudralib qulluq qilish, so'zlarimga shubha qiluvchilarga haq ekanligimni isbot qilish mening odatim emas-ku, ser. Darhol ixtiyorimda bo'lgan ashyo-yu dallarni mana deb ro'kach qilish menga yarashmaydi, degan qarorga keldim. Shu mavzuning o'zi menga yomon ko'rinadigan bo'lib qoldi, shuning uchun ham unga til tegizishni ham istamasdim. Sizga o'xshagan kishilar, – ermaktalab be-korchilarining ta'biga xush yoquvchi narsalar izlab yuruvchi kishilar oromimni buzib, surbetlik bilan kelishganda, men izzat-nafsimga putur yetmaydigan holatimni buzmay, ularning ta'zirini berishdan ojiz edim. Tan olishim kerakki, men qiziqqon odamman, jahlimni chiqarishganda yomon ishlar qilib qo'yaman. Afsuski, siz ham buni totib ko'rdingiz.

Men shilpiq ko'zimni silab qo'ydim-u, ammo churq etmadim.

– Chellenjer xonim shu qilig'im uchun doim men bilan urishgani-urishgan, lekin o'z izzatini bilgan har qanday odam ham mening o'rnimda shunday qilgan bo'lur edi.

Ammo-lekin bugun men sabr-toqat namunasini namoyish qilib, irodaning ehtiros ustidan g'alabasini ko'rsatib qo'ymoqchiman.

U stolidan taklifnomani oldi-da, menga uzatdi.

– Ko'rib turibsizki, bugun kech soat sakkiz-u o'ttizda Zoologiya institutida ancha mashhur tabiatshunos, mister Persival Uoldronning „Asrlar lavhalari“ mavzuyidagi ma'ruzasi bo'ladi. Kaminani prezidiumga maxsus taklif qilishgan, zalda hozir bo'lganlarning barchasi nomidan lektorga tashakkur izhor qilishim kerak ekan. Shunday qilaman. Lekin, albatta, zo'r ehtiyotkorlik va odob bilan! Shu yerda jamoatni qiziqtiradigan va ba'zi birovlardaga men ko'targan masala bilan kengroq tanishish istagini uyg'otadigan bir necha fikrni qistirib o'tishimga monelik bo'lmas deyman. Albatta, munozarali masalalarga tegilmaydi,

shunga qaramay, so‘zlarim zamirida qanday chuqur muammolar yotganini hamma payqab oladi. O‘zimni bosiq tutishga so‘z beraman. Kim bilsin, balki, mening bo‘siqligim yaxshi natijalarga olib kelar.

– Men ham borsam bo‘ladimi o‘sha yerga? – shoshib-pishib so‘radim.

– Albatta... albatta mumkin, – sevinch bilan javob berdi professor.

Bu odamning lutfi karami ham uning qo‘polligidaqa antiqa va hayratomuz edi. Uning xush tabassumi naqadar o‘ktamligini aytmaysizmi! Ko‘zлari ko‘rinmay ketdi, yonoqlari shishib, qop-qora soqol osilib turgan ikki dona qip-qizil olmadek shaklga kirdi.

– Albatta keling. Zalda, garchi fan masalalarida ojiz va o‘ta uquvsiz bo‘lsa ham, bir ittifoqdoshim borligini his qilishning o‘zi men uchun maroqli. Odam juda ko‘p kelsa kerak, chunki Uoldron o‘taketgan tovlamachi bo‘lsa ham, katta shuhrat qozongan kishidir. Mana shunaqa, mister Meloun, sizga mo‘ljalimdan ham ko‘p vaqt ajratdim. Butun insoniyatning merosini ayrim shaxs o‘zlashtirib ola olmaydi. Kechqurun sizni leksiyada uchratish sharafidan xursand bo‘lurman. Hozircha shuni ta’kidlab qo‘yishimga ijozat beringkim, sizga tanishtirilgan material mutlaqo oshkor qilinmasligi lozim.

– Lekin mister Mak-Ardl... bizning muharririmiz men dan siz bilan qilgan suhbatim haqida hisobot talab qiladi-da.

– U kishiga kallangizga kelgan narsani aytavering. Ha, aytmoqchi, unga mening oldimga yana biror kishini yuborgudek bo‘lsangiz, huzuringizga professorning o‘zлari yaxshigina qamchin bilan qurollangan holda tashrif buyurar ekanlar, deb qo‘yarsiz. Qolgan masalalarda sizga butunlay ishonaman; matbuotda bir og‘iz ham so‘z bo‘lmasligi kerak!

– Xo‘p, juda soz! Demak, sakkiz-u o‘ttizda – Zoologiya institutida uchrashguncha xayr.

U men bilan xayrashib, qo'lini silkib qoldi. Men qip-qizil yonoqlariga, qop-qora to'lqinsimon soqoliga, yonib turgan ko'zlariga so'nggi bor tikildim-da, uyidan chiqdim.

BESHINCHI BOB

Bu hali fakt emas

Professor Chellenjernikiga qilgan birinchi tashrifimda olgan jismoniy zarba ta'sir qildimi, ikkinchi tashrifimda uchragan ma'naviy iztirob sababndanmi, ishqilib, ko'chaga yana chiqishim bilanoq reportyor sifatida o'zimni ojiz-u notavon sezdim. Miyam og'riq zo'ridan otilib ketay deydi, lekin bu odam to'g'ri gapiryapti, fikrlarining ahamiyati nihoyatda bebahodir, u aytgan faktlardan maqolamda foydalansam, gazetamiz katta shov-shuvga sabab bo'ladigan materialga ega bo'ladi-da, degan o'ylar ongimni tinimsiz parmalardi. Muyulishda izvoshni ko'rishim bilanoq unga yugurib chiqib oldim-da, redaksiyaga ravona bo'ldim. Mak-Ardl har qachongidek o'z postida edi.

— Xo'sh, qalay? — qichqirdi u sabrsizlik bilan. — Ayta qoling, sizga necha satr kerak? Yigitcha, turqingizdan xuddi jang to'ppa-to'g'ri maydonidan kelayotgan kishiga o'xshaysiz, a. Nahotki mushtlashuvsiz ish bitmagan bo'lsa?

— Ha, avvaliga biroz cho'qishib oldik.

— Xo'b odam-da! Xo'sh, keyin-chi?

— Keyin aql-u hushini yig'ishtirib oldi, tinchgina suhbatlashdik. Biroq men undan hatto kichkinagina maqolachaga yetadigan ma'lumot ham ola olmadim.

— Nega unday deysiz? Ko'zingizni chiqargani maqolaga material bo'lmaydimi axir? Qutqu solib, bizlarga istibdod o'tkazib kelayotgani yetar endi, mister Meloun! Uning adabini berib qo'yamiz. Ertagayoq gazetaga shunday achchiq

maqola qo'yamanki, uni o'qib yonib ketsin. Menga materialni bersangiz bas, u yog'ini o'zim boplayman, bu nusxani umrbod esidan chiqmaydigan la'natlarga giriftor qilay. „Professor Myunxgauzen“ – qalay, bu sarlavhaga nima deysiz? „Tirilgan Kaliostro!“¹ Tarix bilgan jamiki qalloblar-u tovlamachilarni eslab o'tamiz. U o'zining hamma mutahamgarchiliklari uchun mendan oladiganini oladi!

- Men bunday qilishingizni maslahat bermasdim, ser.
- Nima uchun?
- Chunki Chellenjer mutlaqo muttaham emas.
- Qanaqasiga! – bo'kirdi Mak-Ardl. – Iye, siz ham uning mamontlar, mastodontlar, dengiz ajdarlari haqidagi yolg'on-yashiq hikoyalariga chippa-chin ishondingizmi deyman?
- Be, qayoqda? Bular haqida gap ham bo'lgani yo'q.
- Lekin endi menga shu narsa mutlaqo ayonki, Chellenjer fanga biror narsa qo'sha oladi.
  - Unday bo'lsa, nimani o'ylab o'tiribsiz? O'tiring-u, maqolani yozing.
  - Men-ku jon deb yozgan bo'lardim, lekini bor-da, professor menga sir saqlash majburiyatini yuklagan, shu shart bilan suhbatlashishga rozi bo'ldi. – Men olim bilan bo'lgan suhbat mazmunini ikki-uch og'iz so'z bilan izhor qildim. – Mana, ko'rdingizmi, ahvol qanaqa?

Mak-Ardlning qiyofasi uning gapimga aslo ishonmayotganini ifodalar edi.

- Unda, mister Meloun, o'sha majlis bilan shug'ullanamiz, – dedi u nihoyat. – Axir, bunda hech qanday sir-asror yo'qdir. Boshqa gazetalar bunga qiziqmasa kerak, chunki ular Uoldron ma'ruzalari haqida yuz martalab yozishgan,

---

¹ *Kaliostro* – XVIII asrning „Sehrgari va ko'zbog'lovchisi“, jin va ro'yolarini xaloyiq huzuriga chaqirib hammani mahliyo qilgan.

unda Chellenjerning nutq so'zlashi to'g'risida esa hech kim hech nimani bilmaydi. Omadimiz kelsa, kata shov-shuvga sazovor bo'ladigan materialga ega bo'lamiz. Nima bo'lsa ham institutga boring-da, menga batafsil hisobot yozib kelting. Soat o'n ikkigacha siz uchun butun bir ustunni saqlab turaman.

Bugun ishim ko'p bo'lgani uchun klubda barvaqt tushlik qilib olishga qaror qildim, stolchamga Tarp Genrini taklif qilib, unga sarguzashtlarimni qisqacha so'zlab berishga ahd qildim. Uning ozg'in chehrasidan ishonchsizlikni anglatuvchi tabassum arimadi, professor o'zining haqligiga meni ishontirganiga iqror bo'lganimda, Tarp o'zini tuta olmay baralla xaxolab yubordi.

– Aziz do'stim, bunaqa mo'jizalar tabiatda bo'lmaydi! Bu qanaqasi, odamlar tasodifan buyuk kashfiyotlarga duch kelishsin-da, keyin hamma ashvoyi-dalillarni yo'qotib qo'yishsin? Bunaqa yolg'on-yashiqlarni to'qishni roman yozuvchilarga qo'yib beravering. Sizning professoringiz hiyla-yu nayrangda ustasi farang, zoologiya bog'idagi hamma maym unlarni yo'lda qoldirib ketadi. Axir, bularning hammasi borib turgan beima'nilik-ku!

- Amerikalik rassom-chi?
- Ichidan to'qib chiqargan.
- Uning albomini o'z ko'zim bilan ko'rdim-ku!
- Bu Chellenjerning albomi-da.
- Demak, sizningcha, rasmni ham o'zi chizgan ekan-da!
- Albatta-da! Kimnniki bo'lishi mumkin yana?
- Fotosuratlar-chi?
- Ularda hech nima ko'rinxaydi-ku. O'zingiz ham ayt dingiz, faqat bir qushnigina zo'rg'a payqab oldim deb.
- Pterodaktil qushini.
- Ha, agar uning so'zlariga ishonilsa. Siz salobatiga mahliyo bo'lib, chippa-chin ishongansiz-da.
- Suyaklar-chi?

– U birinchisini qassob tashlagan suyaklar ichidan ol-gan, ikkinchisini esa boplab o‘zi yasagan. Buning uchun chapdastlik hamda soxtalashtirib do‘ndirmoqchi bo‘lgan narsang ga oid bilimga ega bo‘lsang yetarli: suyak ham, fotosurat ham o‘xshaydi-qoladi.

Men o‘zimni qo‘yarga joy topolmay qoldim. Chindanam meni laqqa tushirgan bo‘lsa-ya? Qo‘qqisdan miyamga baxtli bir fikr kelib qoldi.

– Siz shu leksiyaga borasizmi? – so‘radim undan.

Tarp Genri birmimutcha o‘ylanib qoldi.

– Sizning daho professoringiz Chellenjer uncha ob-ro‘-shuhratga ega emas, – dedi u. – Ko‘p olimlar undan o‘chlarini olish payida yurishadi. Butun Londonda jirkanish hissini qo‘zg‘atadigan boshqa birov topilmaydi, desam xato bo‘lmas. Agar leksiyaga medik-studentlar darsdan qochib kelib qolishsa bormi, ko‘rasiz mashmashani. Yo‘q, meni bu jinnixonaga borgim kelmay turipti.

– Har qalay, unga tan bering-da, nutqini bir tinglab ko‘ring.

– Xayr, mayli, adolat ham shuni talab qiladi. Yaxshi, bugungi oqshom majlisida sizniyam hamrohingiz bo‘la qolay.

Biz Zoologiya institutiga yetib kelganimizda, leksiyaga yig‘ilgan odam kutilganidan ham ko‘pligini ko‘rib hayratda qoldim. Elektr aravalari institut darvozasi oldiga ketma-ket kelishib, oq sochli professorlarni tushirib ketyapti, kamtar xaloyiq vakillari esa ravoqsimon eshiklardan tiqilib kirisha-yotgandi; bu hol zalda faqat olimlar emas, keng xalq om-masi vakillari ham qatnashuvidan dalolat berardi. Haqiqatan ham, biz joyimizga o‘tirishimiz bilanoq galereyadagilar va oxirgi qatordagilarning o‘zlarini ancha erkin tutayotganliklarini sezdk. Orqamga qaragan edim, ko‘zim student yoshlarga tushdi. Aftidan, hamma yirik kasalxonalar o‘zlariga kelgan praktikantlarni yuborishganga o‘xshaydi. Yig‘ilgan xaloyiq xushvaqt ko‘rinadi, ammo uning

zamirida allaqanday shumlik yashiringandek edi. Hamma jo'r bo'lib, mashhur qo'shiqlardan parchalarni ehtiros bilan jo'shib aytardi, ilmiy leksiyaning bu g'alati debochasi ajib bir shukuh baxsh etardi zalga! Izdihomning beparda hazil-mutoyibaga moyilligi yaqqol sezilib turardi. Bu hol keyinchalik mazkur hazillar bevosita qaratilgan kishilardan boshqa shaxslarga qanchadan qancha ermak, ko'ngilochar kayfiyat bag'ishlardi.

Masalan, sahnada o'zining mashhur soyaboni – egik silindr qalpoq kiygan doktor Meldram paydo bo'lishi bila-noq har tomondan „Zo'r chelak ekan-da!“, „Uni qayerdan topdingiz?“ kabi qichqiriqlar yangradi. Chol shu zahotiyog silindrini boshidan olib, odamlarga bildirmay kursi tagiga yashirdi. Podagra kasalligiga mutbalo professor Uedli o'z joyiga qiytanglab borayotganida, hazilkashlar uni rosayam izza qilib, jo'r bo'lishib: „Professorning oyog'idagi jimi-jilog'i og'rimayaptimikin?“ – deb so'rashdi. Lekin mening yangi tanishim bo'lmish professor Chellenjerni hammadan ham zo'r kutib olishdi-da. U o'zining joyiga – birinchi qatorning oxirgi kreslosiga – yetib olishi uchun butun sahnani aylanib o'tishi kerak edi. Eshikdan uning qora soqoli ko'rinishi bilanoq zal ahli shunday gulduros qichqiriqlar bilan kutib oldiki, men Tarp Genrining gumoni tasdiqlanadi, deb o'yladim: xaloyiq bu yerga leksiyaning o'zi uchungina emas, balki taniqli professorni ko'rib qolish imkoniyatidan bahramand bo'lish uchun ham tashrif buyurgandi; Chellenjerning nutq so'zlashi haqidagi mish-mishlar har yoqqa tarqalgan ko'rindi.

U paydo bo'lishi bilanoq yaxshi kiyangan zotlar o'tir-gan oldingi qatorlardan istehzoli kulgilar eshitildi – bu safar parterda o'tirganlar studentlarning beboshliliklariga xayrixohlik qildi. Xaloyiq professor Chellenjerni bamisolli zoologiya bog'idagi yirtqich hayvonlar ovqat beruvchi xizmatchining qadamini uzoqdan eshitib, qafaslarini bosh-

lariga ko'tarib pishqirgandek, qulqlarni qomatga keltiruvchi qiy-chuv bilan kutib oldi. Bu qiy-chuvlar orasida hurmatsizlantiruvchi sadolar ham eshitilib turardi, lekin professor sha'niga ko'tarilgan shovqin-suron yoqtirmaslik yoki jirkanish hissidan ko'ra ko'proq unga bo'lgan qizi-qishni bildirardi. Chellenjer akillab-akillab quvayotgan itvachchalar xurujiga duch kelgan muloyim kishidek xush tabassum bilan horg'in jilmaygancha sekingina kursisiga o'tirdi, yag'rinlarini rostladi, hafsalal bilan soqolini silab-silab qo'ydi-da, ko'z qirini tashlab, viqorli nigohini liq to'la zalga tikdi. Sahnaga rais, professor Ronald Marrey va lektor mister Uoldron chiqishganda qiy-chuv hamon tinmagan edi. Majlis boshlandi.

Ko'pchilik inglizlarga tekkan kasal – nutq no'noqligi nuqsoni professor Marreyda ham bor, desam u kishi xafa bo'lmaslar degan umiddaman. Menimcha, bu nuqson asrimizning jumboqlaridan biri bo'lib turibdi. Nima uchun ichida gapi ko'p odamlar dona-dona qilib gapirishni o'rganmoqni xohlamaydilar? Bu shu qadar bema'nilikki, aytaylik, qimmatbaho suyuqlikni qiyalmay quyish mumkin bo'lgani holda aylanma kranli naydan silqitib olishdek gap. Odamni xit qilib yuboradi.

Professor Marrey o'zining oppoq galstugini viqor bilan tuzatdi, suv solingan grafinni ko'rinarli joyga surdi, so'ng o'ng qo'li tomonda turgan katta shamchiroqqa hazilomuz ko'z qisib qo'ydi-da, taniqli lektor mister Uoldronga o'rni ni bo'shatib, o'zi kursisiga cho'kdi. Zal notiqni qarsaklar bilan kutib oldi. Mister Uoldroning turqi sovuq, tovushi keskin, qiliqlari takabburona ko'rinsa ham, u birovlarining fikrlarini yaxshi o'zlashtirib olib, omilarga ham tushunarli va hatto maroqli tarzda bayon qilishga usta edi; eng nobop mavzularga oid dokladlarini ham ko'plab hazil gaplar bilan boyitib o'qirdiki, uning talqinidagi kecha-kunduz baravarli-

gi jarayoni¹ yoki umurtqalilar evolutsiyasi haqidagi fikrlar ham kulgili tarzda bayon qilinardi.

Lektor ko'z oldimizda, ilmiy terminlar ko'p bo'lishiga qaramay, sodda va ko'pincha maroqli tasviriylar tarzda xuddi qush parvozi nuqtasidan ko'rinyotgandek qilib, olamning paydo bo'lishi lavhalarini ko'rsatib berdi. U yer kurrasi haqida – samo doirasida yallig'lanib harakat qilayotgan bu ulkan nurafshon gazdan iborat massa haqida gapirdi. So'ng u mazkur massaning soviy boshlaganini, qanday qilib yer qatlamlari paydo bo'lganligi, bug'ning suvgaga aylangani to'g'risida hikoya qildi. Bularning hammasi keyinchalik sayyoramizda yuz beradigan g'aroyib tomoshalar uchun sahnani tayyorlashdek bir gap edi. Mister Uoldron Yerda hayotning paydo bo'lishi masalasiga o'tarkan, bir necha noaniq, ta'sirsiz gaplar bilan cheklandi. Qariyb ishonch bilan aytish mumkinki, hayot kurtaklari Yer kurrasining dastlabki haroratiga dosh bera olmaydi. Binobarin, ular keyinroq paydo bo'lgan. Qayerdan? Sovib qotgan noorganik elementlardanmi? Bo'lishi mumkin. Balki, hayot kurtaklari Yerga chetdan, allaqanday meteoritdan keltirilgandir? Undaymasdir. Qisqasi, bu masalada donolarning donosi ham aniq bir narsa ayta olmaydi. Hozircha laboratoriyalarimizda organik moddadan noorganik modda yaratishga muvaffaq bo'lginimizcha yo'q. Bizning ximiya fanimiz jonli va jonsiz moddalarni bir-biridan ajratib turuvchi jar ustiga ko'priq o'rnatgan emas. Lekin ko'p asrlardan beri katta kuch ustidan hukmronlik qilib kelayotgan tabiatning o'zi buyuk kimyo-gar bo'lib, balki biz qila olmagan ishlarni amalga oshirish unga nasib bo'lar. Bu masalaga oid boshqa gap aytishga hujat yo'q.

---

¹ *Kecha-kunduz baravarligi jarayoni* – astronomiya hodisasi bo'lib, bahorgi va kuzgi kecha-kunduz tengligi nuqtasi katta osimon doirasida, Quyosh harakatiga qarama-qarshi yo'nalishda yiliga taxminan 50°2''da harakat qiladi.

Shundan keyin lektor hayvonlar hayotining buyuk shajarasiga to'xtalib, uni bosqichma-bosqich – mollusklar-u dengizdagi umurtqasiz darrandalardan tortib, sudralib yuruvchilar-u baliqlargacha gapirib, nihoyat, tirik bola tug'uvchi kenguruga – barcha sute Mizuvchilarning, ya'ni mazkur zalda o'tirganlarning bevosita ota-bobosiga yetib keldi. („Mayli, faraz qila qolaylik!“ – zaldagi skeptiklar dan birining tovushi chiqdi.) „Mayli, faraz qila qolaylik!“ deb baqirgan qizil galstukli olifta yigitcha, men ham tu-xumni yorib chiqqanman, deb o'ylashiga biror asosi bor ga o'xshaydi, mayli, u agar majlisdan so'ng qolib, shakar-guftorlik qilishga izn bersa, lektor bunday lutf-u karamli zot bilan tanishganidan xursand bo'lur edi. (Kulgi.) Buni qarang-a, tabiatda asrlar davomida yuz berib kelgan jarayonlar qizil galstukli olifta yigitchani yaratish bilan yakun-lansa-ya! Lekin shunday jarayonlar ro'y berganmikin o'zi? Bu jentlmenni evolutsiyaning pirovard hosilasi – ya'ni masalan, ijodning gultoji deyish mumkinmi? Lektor qizil galstukli yigitchaneng eng nozik hislarini haqorat qilish ni-yatida emas, lekin shunday bo'lsa ham, uning nazarida, kojnolda bo'layotgan ulkan jarayonlar pirovard natijada ana shunday nusxaning yaratilishiga erishmaganda, o'zlarini oqlamagan bo'lur edi. Evolutsiyani barqaror qilgan kuchlar tugagani yo'q, ular harakatda davom etmoqda, biz uchun yangi-yangi mo'jizalar tayyorlamoqda.

Mister Uoldron o'z muxolifini kulgi nayzasiga sanchib, mazax qilgach, o'tmisht lavhalariga to'xtaldi, sayoz qumloqlarni yalang'ochlagan dengizlarning qanday quriganligini, ana shu sayozliklarda yashagan liqildoq, ramaqijon holatidagi ilk jonzotlar to'g'risida hikoya qildi, dengiz tubining mavhumoti va ayniqsa yemishlarning mo'l-ko'lligi haydar keltirib, urchib ko'payishiga sabab bo'lgan turli dengiz darrandalari g'ujg'on o'ynagan qo'ltiqlar haqida so'zladidi.

– Mana, muhtaram xonimlar va janoblar, bizga hamon dahshat soladigan kaltakesaklar o'shandan qolgan. Biz veldi yoki zolengofen¹ slanetslari qatlamlarida ularning dahshatli skeletlarini ko'rganimizda qo'rquvga tushamiz. Baxtimizga, ular sayyoramizda birinchi odam paydo bo'lgunicha qirilib bitganlar.

– Bu hali fakt emas! – g'o'ng'illadi sahnada o'tirgallardan biri.

Mister Uoldron og'ir odam, buning ustiga tili o'tkir bo'lgani uchun uning gapini bo'lish xavf-xatardan xoli emasdi, buni ayniqsa qizil galstukli jentlmen yaxshi bilib oldi. Lekin keyingi luqma professorga judayam ahmoqona tuyulgan bo'lsa kerakki, u hatto gangib qoldi. Professor bamisolı ashaddiy bekonchidan² dakki eshitgan shekspirshunos yoki Yer yassidir deb da'vo qiladigan johilga duch kelib qolgan astronom holatiga tushib, dovdirab qoldi. Mister Uoldron bir daqiqacha jim turgach, es-hushini yig'ishtirib, baland ovoz bilan dona-dona qilib, so'nggi gaplarini takrorladi:

– Baxtimizga, ular sayyoramizda birinchi odam paydo bo'lgunicha qirilib bitganlar.

– Bu hali fakt emas! – yana po'ng'illadi haligi tovush.

Uoldron o'zidan keyingi qatorda o'tirgan Chellenjerga qarab qo'ydi. U bo'lsa kursiga yastanib olib, xuddi tush ko'rayotgandek ko'zlarini yumib, jilmayib o'tirardi.

– A, tushunarli! – Uoldron yelkalarini qisdi. – Bu mening do'stim professor Chellenjer-ku. – Uoldron ortiqcha izohning hojati yo'q, degandek zalni kuldirib qo'yib, bo'lin-gan leksiyasini o'qishda davom etdi.

¹ *Veld va zolengofen slanetslari* – dengiz qirg'oqlarida paydo bo'lgan, tarkibida juda ko'p o'tmish yodgorliklari saqlanib qolgan donador qattiq jismalar, ularda kaltakesak skeletlari koldiqlari ham uchraydi.

² *Bekonchilar* – Shekspirning hamma asarlarini ingliz filosofi Frencis Bekon yozgan degan fikr tarafдорлari.

Lekin ish shu bilan tugamadi. Dokladchi o'tmishning jinko'chalarida qanchalik adashib yo'l izlamasin, baribir almisoq davrlarda yashab yo'q bo'lib ketgan jonivorlar ustidan chiqaverdi, bunga javoban professor Chellenjerning ko'kragidan boyagi sovuqqon na'rasи otilaverdi. Zich bo'lib o'tirgan studentlar bu yog'ini bo'shashtirmasdi: Chellenjerning qora soqoli silkinishi bilanoq u og'zini ochishga ulgurmasidan baravariga: „Bu hali fakt emas!“ – deya qichqirishar, oldingi qatorda o'tirganlar esa: „Jim, betavfiqlar!“ – degan norozilik xitoblarini aytishardi.

Bunaqa janglarda toblangan Uoldrondek tajribali lektor ham rosa gangidi. U jim turdi-turdi-da, keyin har so'zida tutilib-tutilib, allanimalarni valdiradi, avval aytgan gaplanini qaytarishga tushdi, uzun bir jumlanı kelishirolmay xunob bo'ldi va pirovardida hamma tartibsizliklar gunohkoriga xuruj qila ketdi.

– Juda ham haddan oshib ketdingiz-ku! – g'azab bilan o'shqirdi u ko'zlarini ola-kula qilib. – Professor Chellenjer, bunaqa qabihona va ahmoqona qichqirishlarni bas qiling!

Zal jim bo'lib qoldi. Studentlar hayratdan qotib qolishdi – oliv zotlarning o'zлari ko'z oldilarida janjal boshlashayotgandi-da! Chellenjer shoshmaygina vazmin gavdasini kursi og'ushidan bo'shatib, o'midan turdi.

– Men esam, mister Uoldron, o'z navbatida, sizdan ilm-fan dalillariga zid keladigan fikrlarni tasdiqlashni bas qilishningizni so'rayman, – dedi u.

Bu so'zlar chinakam bo'ronga sabab bo'ldi. Shovqin-suron, askiya-kulgi orasida „Bema'nilik!“, „Mayli, gapirsin!“, „Uni bu yerdan haydash kerak!“, „Sahnadan yo'qolsin!“, „Buadolatdan emas – gapini aytib bo'lsin!“ kabi g'azabli xitoblar yangrardi. Ana shunday to's-to'polon, qiy-chuv g'ovuri orasida „professor Chellenjer... marhamat qilib... fikrlaringizni izhor etarsiz... keyin... – kabiuzuq-yuluq

iboralar qulqoqa chalindi. Tartibbuzar raisga ta'zim qildi-da, iljayib, soqolini silagancha yana kursisiga o'tirdi. Bu dahanaki jangda jig'i biyroni chiqqan Uoldron yana jangga xezlanib, leksiyasini davom ettirdi. U bir qoidani bayon qilib bo'lgach, muxolifiga yeb qo'ygudek bo'lib qarar, u esa kursiga yastanib olgancha jilmayib, huzur qilib mudrayot-ganga o'xshardi.

Mana, leksiya ham tugadi – nazarimda, ancha vaqtli-roq tugatdi shekilli, chunki uning oxirini yumaloq-yostiq qilib qo'ya qoldi, bosh qismi bilan bog'lanmadi. Qo'pol shovsin-suron lektorning fikrlarini ostin-ustun qilib yubordi. Izdihom qoniqmadi – mashmashaning davomini kutar, voqealar rivojini istardi.

Uoldron joyiga o'tirdi, rais allanima deb ming'irlagan edi, professor Chellenjer o'midan turib, sahnaning chetiga keldi. Gazetamizning manfaatini ko'zda tutib, uning nutqini qariyb so'zma-so'z yozib oldim.

– Xonimlar va janoblar, – dedi u oxirgi qatordagilar ning shovqinini bosib. – Meni kechirgaysizlar, xonimlar, janoblar va bolalar. O'zim istamagan holda tinglovchilar ning kattagina qismini esdan chiqarib qo'yibman. (Zalda shovqin. Professor shovqin tinishini kutarkan, kattakon boshini tasalli berayotgandek liqillatib, bir qo'lini baland ko'tarib turardi, go'yo xaloyiqni muruvvatidan bahramand qilayotgandek ko'rindar.) Menga siz bilan birga hozirgina eshitgan bag'oyat xushtasvir va maroqli ma'ruza uchun mister Uoldronga tashakkur aytish taklif etildi. Bu ma'ruzaning ayrim tezislari men qo'shilmayman, bu haqda fursatni o'tkazmasdan o'z fikrimni yo'l-yo'lakay bayon qilib bordim. Shunga qaramay tan olish kerakki, mister Uoldron sayyoramiz tarixini, aniqrog'i, sayyoramiz tarixi deganda nimani tushunishini hamma-bop va maroqli bayon etib berishdek vazifani uddaladi. Hammabop ma'ruzalar yengil singadi, lekin... (Chellenjer

shu yerda saxovatli jilmayib, lektorga qarab qo'ydi), albatta, bunday ma'ruzalar bayon qilinishi jihatidan hamma vaqt yuzaki va ilm-fan nuqtayi nazaridan sifatsiz bo'ladi, binobarin, lektor harna qilib bo'lsa ham nodon tinglovchilarga moslashishi kerakdir, desam mister Uoldron meni kechirar, albatta. (Joylardan kinoyaviy xitoblar eshitildi.) Ilmni ommalashtiruvchi lektorlar, sirasini aytganda, haromtomoqlardir. (Jahli chiqqan Uoldron qo'lini silkib noroziligini bildiradi). Ular boylik orttirish yoki o'zlarini reklama qilish maqsadida nomi chiqmagan, muhtojlikda zabun bo'lgan hamkorlarining asarlaridan foydalanadilar. Laboratoriyyada bunyod etilgan eng arzimas bir yangilik ham fan qasrini tiklash uchun qo'yilgan g'ishtlardan biridir, ana shu narsani u tarozidan olib, bu taroziga solib, birovlarning ishlarini ko'prtirib maqtayveradi. Bu gaplar biror soatcha ermak bo'lsa ham, aslida, hech qanday durustroq natija bermaydi. Hammaga ma'lum bo'lgan bu haqiqatni aytishdan maqsadim, aslo mister Uoldronning xizmatlarini kamsitish emas, illo sizlar mezonni yo'qotib, bu malayni fanning oliv darg'asi deb yurmanglar tag'in, deb ogohlantirib qo'ymoqchiman, xolos. (Shu on Mister Uoldron raisning qulog'iga allanima deb shivirlagan edi, u o'midan turib oldidagi grafiga qarab bir necha achchiq-chuchuk so'z qotdi.) Xo'p, bu haqda yetar. (Tasdijlovchi gulduros sadolar.) Endi menga ijozat bergaysizlar, ahamiyati ko'pchilikning e'tiboriga sazovor masalaga o'tsam. Men mustaqil, kamtarin bir tadqiqotchi sifatida, lektorimizning ma'ruzasidagi qaysi joylarga e'tiroz bildirishga majbur bo'ldim? Men Yer yuzidan ba'zi jonzotlarning yo'q bo'lib ketayotgani haqida so'z borgani xususida to'xtalmoqchiman. Men diletant emasman, shuning uchun bu yerda ommalashtiruvchi sifatida gapiraryoganim yo'q, balki ilm-fan kishisi bo'lganim uchun, halol vijdonom faktlarga qat'iy amal qilishimni taqozo etadi. Shuning

uchun ham qat'iy ravishda ta'kidlaymanki, mister Uoldron tariximizgacha bo'lgan ba'zi jonivorlar deb atalgan maxluqlar Yer yuzidan g'oyib bo'lgan, deb aytganida, qat-tiq yanglishganini pisanda qilib qo'ydim. Uoldron ularni ko'rmagan, lekin bu hali hech narsani anglatmaydi. Ular haqiqatan ham, lektor aytganidek, bizning ota-bobolarmiz, lekin ular ota-bobolarimizgina emas, balki, ayni vaqt-da, qo'shib qo'yayki, ular turfa jirkanch ko'rinishlarga ega bo'lgan zamondoshlarimiz hamdirlar. Ular istiqomat qiladigan joylarga boradigan kishidan sabr-qanoat, chidam-matonat talab qilinadi. Biz yura davriga mansub deb atagan jonivorlar, biz sutevizuvchilar sirasiga kiritadi-gan juda katta yirtqich hayvonlarni ham tilka-pora qilib, yutib yubora oladigan dahshatli maxluqlar hozir ham mavjud... („Bo'lman gap! Isbot qiling! Siz qayerdan bilasiz? Bu hali fakt emas!“ kabi qichqiriqlar eishtiladi.) Sizlar mendan so'rayapsizlarmi, men buni qayoqdan bilar ekanman? Men buni shuning uchun ham bilamanki, o'sha jonivorlar yashaydigan joylarda o'zim bo'lganman. Bilaman, chunki o'sha maxluqlarni ko'rganman-da... (Qarsaklar, quloqni qomatga keltiradigan shovqin-suron ko'tariladi, allakim: „Yolg'onchi!“ – deb qichqiradi). Menmi yolg'onchi? (Hamma yakdillik bilan „Ha, ha!“ – deydi.) Meni yolg'onchi degandek bo'lishdimi? Shundoq degan odam o'rnidan tursin-chi, qani, men uni bir ko'rib qo'yay. (Zaldan sado: „Mana u, ser!“ – Shu on ko'rinishidan beozorgina, ko'zoynak taqqan mittigina odam o'zini ko'rsatganlarni kuchining boricha do'pposlagancha studentlarning boshlari uzra uchib o'tdi). Meni yolg'onchi deyishga jur'at etgan sizmi? (Mitti odam: „Yo'q, ser!“ – dedi-yu, masxaraboz qo'g'irchoqdek lip etib olomon ichiga sho'ng'ib ketdi.) Bu yerda hozir bo'lganlarning birortasi mening haqligimga shubhalanayotgan bo'lsa, marhamat, majlisdan keyin u bilan jon deb suhbatlasha-

man. („Yolg‘onchi!“) Kim aytди bu gapni? (Yana haligi beozor qurbon zulmkorlarini bor kuchi bilan do‘pposlagancha tikka ko‘tariladi.) Mana men hozir sahnadan tushaman-da, keyin... (Hamma bir ovozdan: „Marhamat, do‘stim, marhamat!“ – deya qichqirib majlisni bir necha daqiqacha bo‘lib qo‘yadi. Rais dik etib o‘rnidan turib, xuddi dirijyorlardek qo‘llarini o‘ynatadi. Professor fig‘oni falakka chiqib, soqolini burab turipti, yuzi qip-qizarib, burnining kataklari kerilib borardi.) Hamma buyuk novatorlar johil olomonning hech narsani tan olmasligini bilardilar. Ishonchsizlik – ahmoqlar peshonasiga urilgan tamg‘a! Oyoqlaringiz ostiga buyuk kashfiyotlarni tashlashganda, ular haqida mulohaza yuritish uchun sizlarda his qilish qobiliyati ham, tafakkur muhofazasi ham yetishmaydi. Fanning yangi-yangi jabhalarini zabit etish uchun jonini tikib fidoyilik qilganlarni balchiqqa qorish bo‘lsa sizlarga! Sizlar payg‘ambarlarni ham ayamaysizlar! Galiley, Darwin va men... (Zalni davomli qichqiriqlar bosib ketadi, qiy-chuv, tartibsizlik avjga chiqadi.)

Bu gaplarni men voqeа sodir bo‘lgan joyning o‘zida shosha-pisha qayd qilib qo‘ygan daftarchamdan topib oldim, lekin ular o‘sha paytda zalda yuz bergen to‘s-to‘polon haqida to‘la tasavvur bera olmaydi. Shovqin-suronning kuchliligidan ayrim xonimlar juftakni urib qolishdi. Shovqin-suronning zo‘ridan studentlargina emas, tappa-tuzuk odamlar ham sarosimaga tushishdi. Hatto mo‘ysafid chollarning joylaridan sapchib turib, xuddi qarmoqqa ilingan baliqdek tipirchilayotgan professorga mushtlarini do‘laytirishayotganini o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim. Juda ko‘p odamni ichiga olgan olomon qaynab turgan qozondagi suvdek biqirlar edi. Professor bir qadam oldinga chiqdi-da, qo‘llarini ko‘tardi. Bu odamning kuchi va matonati shu qadar zo‘r ediki, uning buyruqomuz shiddatli harakatlari va hukmbardorlarcha chimirilishi baqiroqlarni sekin-asta rom

qilib, bosib oldi. Zal suv quygandek jimib qoldi-da, notiqni tinglashga shaylandi.

— Vaqtingizni ko‘p olmayman, — davom etdi Chellenjer. — Bekorga vaqtini ketkazish shartmi? Haqiqat haqiqatligicha qolaveradi, uni ahmoq yoshlarning va afsus bilan qo‘shimcha qilib aytamanki, ba‘zi kap-katta jentlmenlarning ahmoqona beboshliklari toptay olmaydi. Yana ta‘kidlaymanki, men ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun yangi maydon ochdim. Sizlar buni shubha ostiga olyapsizlar. (Hamma qichqiradi.) Kelinglar, bir tajriba qilib ko‘raylik. So‘zlarimning rostligini tekshirish uchun oralaringizdan bir kishini yoki bir necha va-kilni saylanglar, shunga rozimisizlar?

Qiyosiy anatomiya professori mister Sammerli, badjahl, basharasining sovuqligi uni ruhoniylarga o‘xshatib qo‘ygan naynov chol o‘rnidan qo‘zg‘aldi. Chol: „Professor Chellenjerning bayonotini uning ikki yil muqaddam Amazonka daryosining yuqori oqimiga qilgan safari natijalari deb qarash joizmikin, shuni bilmoxchiydim?“ — dedi. Professor Chellenjer tasdiq ishorasi qilib boshini liqillatdi.

Keyin mister Sammerli professor Chellenjerning Uolles, Beyts kabi chinakam shuhrat qozongan boshqa olimlar tad-qiq qilgan joylarda yangi kashfiyot qilishga qanday muyas-sar bo‘lganligini bilmoxchi bo‘ldi.

Professor Chellenjer bu gapga javob berib, mister Sam-merli, aftidan, Amazonkani Temza bilan almashtirayotgan bo‘lsa kerak, dedi. Amazonka daryosi Temzadan judayam katta, mister Sammerliga ma’lum bo‘lg‘aykim, Amazonka unga bog‘langan Orinoko irmog‘i bilan ja’mi ellik ming kvadrat mil maydonni tashkil etadi. Shuning uchun ham bun-day katta maydonda bir tadqiqotchi o‘zidan ilgari tekshirish olib borganlarni sezmay qolishiga ajablanmasa ham bo‘ladi.

Mister Sammerli nordon narsa chaynagandek basharasini bujmaytirib jilmayib, Temza bilan Amazonka o‘rtasidagi farq menga ravshan, birinchisi haqidagi har qanday fikrni

osongina tekshirish mumkin, ikkinchisi haqida esa bunday deb bo‘lmaydi, degan ma’noda e’tiroz bildirdi. U mabodo professor Chellenjer tariximizdan avvalgi zamonlarning maxluqlari uchraydigan joy nechanchi kenglik va uzunlikda yotganligini ko‘rsatib bersa, undan benihoya minnatdor bo‘lajagini izhor etdi.

Professor Chellenjer unga javoban bunday ma’lumotlarni ma’lum qilishdan shu chog‘gacha tiyilib keldim, bunga jiddiy asoslarim bor, lekin hozir, albatta, ba’zi shartlar bilan – majlis ahli saylagan vakillar komissiyasiga aytishga tayyorman, dedi. Balki, mister Sammerlining o’zi shu komissiya hay’atiga kirib, professor Chellenjerning fikrlari to‘g‘riligini shaxsan tekshirib ko‘rarmikin?

Mister Sammerli. Ha, roziman. (Gulduros qarsaklar.)

Professor Chellenjer. Unday bo‘lsa, men sizlarga o’sha yerlarga yetib olishda yordam beradigan zarur materiallarning hammasini berish majburiyatini zimmamga olaman. Biroq mister Sammerli meni tekshirib ko‘rishni ixtiyor qilgan ekan, uni ham kimdir tekshirib ko‘rsaadolatdan bo‘lur edi deb hisoblayman. Sizlardan yashirib o’tirmayman, sayohat juda qiyin, xavfli va og‘ir bo‘ladi. Mister Sammerliga yoshroq hamroh zarur. Balki, mana shu zalda xohlovchilar topilib qolar?

Kishining hayotidagi burilish mana shunaqa kutilmaga yuz beradi-qo‘yadi! Mana shu zalga qadam qo‘yar ekanman, eng g‘aroyib, yetti uxbab tushimga ham kirmagan sarguzashtlar arafasida turganimni bilibmanmi! O, Gledis! Bu qiz shular haqida gapirmabmidi? Gledis bunday jasoratga jazm etishimga oq yo‘l tilagan bo‘lur edi-ya. Men dik etib o‘rnimdan turdim. So‘zlar o‘z-o‘zidan tilimdan chiqib ketaverdi. Yonimda o‘tirgan Tarp Genri hadeb etagimdan tortib, shivirlardi:

— O‘tiring, Meloun! Sofdil xaloyiq oldida ahmoqlik qila ko‘rmang!

O'sha daqiqaning o'zidayoq oldingi qatorlarning biridan baland bo'yli, mallarang bir kishining o'rnidan turgani ni ko'rib qoldim. U ko'zlarini chaqchaytirib menga olaqarash qildi, ammo men taslim bo'lmadim.

– Rais janoblari, men borishni xohlayman, – deya takrorladim.

– Ismini aytsin! Ismini! – talab qilardi xaloyiq.

– Mening ismi-sharifim Eduard Dan Meloun. „Deyli gazett“ning reportyoriman. Xolis guvoh bo'lishga so'z beraman.

– Sizning ismingiz-chi, ser? – murojaat qildi rais mening muxolifimga qarab.

– Lord Jon Rokston. Men Amazonkada bo'lganman, u joylarni yaxshi bilaman, binobarin, o'z nomzodimni taklif qilish uchun hamma asoslarim bor.

– Lord Jon Rokston jahonga mashhur sayyoh va ovchi sifatida tanilgan, – dedi rais. – Lekin bu ekspeditsiyada matbuot vakili ham qatnashsa durust bo'lardi.

– Shunday ekan, – dedi professor Chellenjer, – men taklif qilamanki, mazkur yig'ilishimiz mening so'zlarim to'g'rilingini tekshirish maqsadida safarga chiqadigan professor Sammerliga hamrohlik qilish vakolatini shu ikki jentlmenga bersin.

Butun zal qiyqiriq va qarsaklar bilan bizning taqdirimizni hal qildi va men bundan buyon qismatim nima bo'lishini bilmaganim holda o'zini eshikka urgan olomonga qorishib ketdim. Ko'chaga chiqqach, xuddi tush ko'rayotgandek xaxolab yo'laklarni to'ldirib borayotgan xaloyiqqa ko'zim tushdi, o'rtada esa og'ir soyabon tutib olgan, hamon studentlar boshi uzra yurgan allakimning issiqliqina qo'liga duch keldim. So'ng sho'x yigitlarning quvnoq qichqiriqlari va aziyat chekkalarning fig'oni kuzatib qolgan professor Chellenjerning elektr aravasiga nazarim tushdi, shundan keyin Gledis to'g'risida, kelajakda meni nimalar kutayotgani

haqidagi xayollarga g‘arq bo‘lgancha Ridjent-stritdan olg‘a ravona bo‘ldim.

Birdan allakim tirsagimdan ushladi. Unga yuzlangan zahotim ro‘paramda boyagi naynov, ozg‘in kimsa – men bilan g‘aroyib ekspeditsiyaga birga borishga otilib chiqqan kishining menga istehzoli va amirona tikilib turgan nigohiga duch keldim.

– Agar yanglishmasam, mister Melounsiz? – dedi u. – Bugundan boshlab biz siz bilan o‘rtoq bo‘lamiz. Men bu yerdan ikki qadam narida, Olbenida turaman. Balki, yarim soat vaqtingizni mendan darig‘ tutmassiz? Men ba’zi narsalar haqida siz bilan gaplashib olmoqchiman.

OLTINCHI BOB

Meni Xudoning g‘azabi deydilar

Lord Jon Rokston Vigo-stritga burildi-da, biz birin-ketin bir necha devorlari bir holatda bo‘lib yotgan darvozaxonani ortda qoldirib, aristokratlarning bu mashhur ini – Olbeni ichkarisiga kirib bordik. Uzun qop-qorong‘i koridorning oxiriga yetganda, yangi tanishim eshikni itarib ochdi-da, chiroqni yoqdi. Yorqin soyabonlar ostidagi lampalar kattakon xonani qirmizi nurga to‘ldirdilar. Ostonadan u yoq-bu yoqqa qararkanman, xonadon sohibining didi nafisligiga, jihozlarning shinamligiga, ayni chog‘da bu yerda mardon na kayfiyat hukmronligiga amin bo‘ldim. Bundagi vaziyat badavlat xona sohibining o‘tkir, nafis didi bilan bo‘ydoqlilik tartibsizligi o‘rtasida tinimsiz kurash borayotganligidan dalolat berardi. Polga, aftidan, allaqanday sharq bozorlardan olib keligan, kamalakning hamma ranglarida tovlanib turadigan, mo‘ylari o‘sinq terilar-u gilamlar to‘shalgan. Devorlarga osib qo‘yilgan suratlar va gravyuralarning qimatbaholigi hatto bu masalalarda omi bo‘lgan menga ham

ravshan edi. Bokschilar, raqqoslar va poygachi otlarning fotolari o'tkir hissiyotli Fragonarning polotnolari, Jirarde ning jang lavhalari va xayolparast Ternerming¹ rasmlari bilan yonma-yon, baqamti turardi. Lekin bu serhasham jihozlar orasida lord Jon Rokstonning zamonamizdagi mashhur ovchi va sportchilardan biri ekanligidan shahodat beruvchi boshqa narsalar ham bor edi. Kamin pechka ustiga ayqash-tirib qo'yilgan to'q-zangori va qizil ikki eshkak uning Oksford universitetida eshkakda suzish sporti bilan shug'ulanganidan dalolat bersa, ularga yonma-yon osib qo'yilgan qilichlar va boks qo'lqopchalari ularning sohiblari bu sohalarda ham sovrindor bo'lganligi dalolat edi. Butun xonani esa xuddi arxitektura hoshiyasidek qilib o'ragan, dunyoning turli chekkalaridan keltirilgan yirik hayvon boshlarining tartibli qatori bezab turardi, bu ajoyib kolleksiyaning gultoji – lablari do'rdoq dimog'dor noyob oq karkidonning boshi edi.

Xona o'rtasidagi mo'ydon qip-qizil cho'g'dek gilam ustida Lyudovik XV davrida ishlangan oltin hal bilan bezatilgan antiqa qora stol turardi. Bu noyob osori atiqa kufroviy bir tarzda qadahlarning izlari, chekilgan sigaralarning cho'g'lari bilan ko'rimsiz holga keltirilgandi. Stol ustida chekish ashylari qo'yilgan kumush patnis, yarqillama shisha qo'yadigan taglik turibdi. Miq etmas sohib uzun-uzun ikki qadahga may quyib, ustiga sifondan sodali suv quydi. Qo'li bilan kursi tomon ishora qilib, qadahlarni stolcha ustiga qo'ydi-da, menga uzun, usti yaltiroq sigarani uzatdi. Keyin ro'paramga o'tirib olib, xuddi tog' ko'lidek jimir layotgan g'alati ko'm-ko'k ko'zlarining nayzasini menga qadadi.

Sigara tutunining yupqa pardasi aro ko'pgina fotosuratlardan menga tanish chehrasiga tikildim – o'sha qirg'iy-

¹ Fragonar (1732–1806), Jirarde – fransuz rassomlari, Terner (1775–1851) – yirik inglez tasviriy san'at ustasi.

burun, ichiga botgan chakak yonoqlar, manglayida siyrak-lasha boshlagan sap-sariq soch, pilikdek burama mo'ylov, kichkinagina, sho'xchang cho'qqisoqol. Uning qiyofasida Napoleon III dan ham, Don Kixotdan ham, sportni, it va otni yaxshi ko'radigan tipik ingliz jentlmenidan ham allaqanday belgilar bor edi. Quyosh bilan shamollar uning terisini chiniqtirib qip-qizil qilib yuborgandi. Sermo'y, pastga osilib tushgan qoshlari usiz ham farishtasiz ko'zlarini yana-da g'azabnok qilib yuborgandi, peshonasini tutib ketgan ajinlar esa uning nigohini yana-da badjahl qilib ko'rsatardi. Qomati oriqdan kelgan bo'lsa-da, chayir, baquvvat. Tinib-tinchimaslikda, jismoniy baquvvatlikda Angliyada uning oldiga tushadigan odam topilmasligi bir necha bor isbotlangan. Olti fut kelishiga qaramasdan, ko'rinishidan o'rta bo'yli odamga o'xshardi, bunga uning biroz bukirligi sabab edi.

Taniqli lord Jon Rokston ana shunday kishi edi. U ho-zir menga diqqat bilan tikilgancha sigara chekib, bahuzur, qimir etmay o'tirar, oramizdagi cho'zilib ketgan noqulay jimlikni churq etib buzishga botinmasdi.

– X-xo'sh, – dedi u nihoyat, – endi bizga chekinish mumkin emas, aziz navqiron do'stim. Ha, biz siz bilan haddan tashqari baland dorga osildik. Axir, siz zalga kir-ganiningizda miyangizda bunaqa fikrning urug'i ham yo'q edi-ku, a?

– Bunaqa narsa xayolimning ko'chasiga ham kelmagandi.

– Xuddi shunday. Mening ham xayolimga kelmagandi. Endi biz siz bilan bu botqoqqa qulog'imizdan botdik. E Xudo-yey, Ugandan dan qaytib kelganimga bor-yo'g'i uch hafta bo'lувди-я, Shotlandiyada kottejni ijara ol-dim, shartnomaga tuzdim, shunga o'xshagan mayda-chuyda ishlarni qilishga ulgurdim, xolos. Endi bu dardisar ishning chiqib turganini qarang! Sizning ham rejalaringiz barbod bo'lgandir?

— Yo‘q, mening kasbim o‘zi shunaqa; axir, men jurnalistman-ku, „Deyli – gazett“da ishlayman.

— Ha-ya, albatta, aytuvdingiz buni. Men sizga aytsam, bir ish bor... Yordam berishdan bosh tortmasangiz kerak?

— Jonim bilan.

— Lekin qaltisroq ish... Rozilik berishdan oldin o‘ylab ko‘ring.

— Nimasি qaltis?

— Men sizni Billinger huzuriga olib boraman, shunisi qaltis-da. Siz bu odam haqida eshitganmisiz?

— Yo‘q.

— Afv etgaysiz, yigitcha, qaysi go‘laxda tug‘ilgansiz o‘zingiz? Ser Jon Billinger – eng yaxshi chavandozimiz-ku. Tekis yo‘l bo‘lsa, u bilan bemalol bellasha olaman, ammo to‘sqli poygada u meni qoldirib ketadi. Lekin shunisi ham borki, Billinger mashqlar tugashi bilanoq mukkasidan ichkilikka beriladi. Buni uning tilida „yo‘lni to‘g‘rilab olish“ deyiladi. Seshanba kuni jazavasi junbishga kelib, kasali tutib qolguncha ichdi. Uning xonasi naq mening tepamda. Vrachlar boyaqishni zo‘rlab bo‘lsa ham ovqatlantirilmasa, o‘lib qolishi turgan gap, deyishadi. Uning xizmatkorlari ishtashlash e’lon qilishi, chunki karavotida to‘pponchasi ni o‘qlab yotgan mish, oldimga birinchi bo‘lib kirganga oltita o‘qni qoqaman, deb qo‘rqitarmish. To‘g‘risini aytganda, umuman Jon gapga kirmaydigan qaysar odam, buning ustiga bexato otadi, lekin Katta milliy sovrinni olgan chavandozning xor-u zor bo‘lib o‘lib ketishiga yo‘l qo‘yish mumkin emas-da! Siz bunga nima deysiz?

— O‘zingiz nima qilmoqchisiz?

— Eng yaxshisi ikkovimiz kirib, tappa bosamiz. Hoynahoy, u hozir uxlab yotgan bo‘lsa kerak. Juda yomon bo‘lganida bittamiz yarador bo‘larmiz, ikkinchimiz uni bosib olamiz-ku. Uni divanning jildi bilan bog‘lab ololsak bas, darrov telefon qilib, oshqozon dorisi beradigan dok-

torni chaqiramiz, muolajadan keyin, biznikida, tozayam miriqib ovqatlanardi-da.

Inson boshiga birdaniga, he yo‘q-be yo‘q, shunday savdo – og‘ir vazifa tushsa, dovdirab, xursandchilikni ham unutib qo‘yarkan. Men o‘zimni botir deb hisoblamayman. Hamma yangi, ko‘rilmagan narsalar tafakkurimda haqiqat-dagisidan tamomila o‘zgacha tarzda namoyon bo‘lardi. Sof irlandiyaliklarga xos jo‘shqin tasavvurning holi shuda. Ikkinci tomondan, qo‘rqoq degan sharmandali ayb-nomani menga taqashmasa deb qo‘rqib yurardim, chunki yoshligimdan qo‘rqoqlikdan ham dahshatli narsa yo‘q deb uqtirishgandi menga. Kimki mening jasurligimga shubha qilgudek bo‘lsa, o‘zimni jardan tashlashga ham tayyorman, deyishga jur’at etaman, lekin meni dadillikka undagan narsa, botirligim emas, balki mag‘rurligim va qo‘rqoq nomini olib qolishdan qo‘rqishimdir. Shuning uchun ham yuqoridagi xonada itdek ichib aqldan ozib yotgan maxluqni xayolan ko‘z oldimga keltirarkanman, o‘z layoqatimga ko‘ra, qo‘rslik bilan roziligidan izhor qilishga botina oldim. Lord Rokston oldimizda turgan vazifaning xavfli jihatlarini tasvirlashga kirishgan edi, bu gaplar toqatimni battar toq qilib yubordi.

– Gap bilan ahvolni yengillashtirib bo‘lmaydi, – dedim. – Qani yuring-chi!

Men o‘rnimdan turdim, u ham ortimdan qo‘zg‘aldi. So‘ng xixilab qo‘ydi-da, ko‘kragimga mushtini nuqib, joyimga qaytarib o‘tqizdi.

– Xo‘p dedik, yigitcha... ishga yaraydi desa ham bo‘ladi.

Men hayratda angrayib unga tikilib qoldim.

– Bugun ertalab Jon Billingerning oldiga o‘zim kirgan edim. U otgan o‘q choponimni teshib o‘tdi, xolos, – Xudoga shukr, qo‘llari qaltirayotgan ekan! Lekin biz, har qalay, uni jilovlab ololdik, bir necha haftadan keyin qariya yana otdek bo‘lib ketadi. Siz mendan xafa emasmisiz, qo‘zichog‘im?

Gap o'rtamizda qolsin-u, Janubiy Amerikaga qiladigan bu ekspeditsiyamiz juda jiddiy ish, shuning uchun hamrohim tog'dek metin, unga suyanish mumkin bo'lishi kerak. Shu sababli men sizni yengilgina sinab ko'rdim-da, aytishim kerakki, siz undan juda yaxshi o'tdingiz. Hamma og'irlik ikkimizning ustimizga tushadi, chunki bu cholga Sammerliga birinchi qadamlardanoq enaga kerak bo'lib qoladi. Aytgancha, siz anavi regbi bo'yicha birinchilikda o'ynaydigan Irlandiya komandasining a'zosi emasmisiz?

— Ha, lekin aniqrog'i zahiradagi o'yinchiman.

— E, shunaqa deng, sizni qayerdadir ko'rgandek bo'-luvdim-a. Sizlarning richmonliklar bilan uchrashuvlaringiz — butun mavsumming eng yaxshi o'yini bo'lgandi! Men regbi musobaqalarining bittasini ham qoldirmay ko'rishga harakat qilaman, chunki bu — sportning eng mardona turi. Biroq men sizni regbi to'g'risida suhbatlashish uchun taklif etganim yo'q, aslo. Mana bu yerda, „Tayms“ning birinchi betida kemalar qatnovi reyslarining ro'yxati bor. Paraga¹ boradigan kema chorshanba kuni jo'naydi, mabodo professor bilan otlanib olishga ulgursalaring, shu kema bilan jo'naymiz, Xo'sh, rozimisiz? Yaxshi, u bilan o'zim hamma narsa to'g'risida kelishib olaman. Asbob-anjomlaringiz taxtmi?

— Bu haqda mening gazetam qayg'uradi.

— Otishni bilasizmi?

— Taxminan, mamlakatimiz qo'shinlarining o'rtacha bir o'qchisichalik ota olaman.

— Faqat shuning o'zimi? E Xudo! Otishni bilish siz yoshlarning eng oddiy ishingiz-ku. Sizlar hammalarining nayzasiz bolarisizlar. Bunaqalar o'z inlarini qo'riqlay olmaydi! Mening gapimni esingizda tuting: sizlarning inla-

---

¹ Para — Shimoliy Irlandiyadagi port-shahar.

ringizdan bol olgani birov kelgudek bo'lsa, angrayib o'ti-raverasizlar-da! Janubiy Amerikada qurolni mohirlik bilan ishlata bilish kerak bo'ladi, chunki do'stimiz professor yolg'onchi va ovsar bo'lmasa, uning gaplariga qaraganda, uyoqlarda bizni g'aroyib narsalar kutadi. Qanaqa miltig'i-ingiz bor?

Lord Rokston eman shkaf oldiga keldi-da, eshigini ochdi, men shu on bamisol organning naylari kabi qator qilib terib qo'yilgan miltiqlarning yaltirab turgan metallarini ko'rdim.

— Hozir ko'ramiz, o'z aslahaxonamdag'i qaysi miltiqni sizga tortiq qilsam ekan? — dedi lord Rokston.

U ketma-ket biri biridan yaxshi miltiqlarni ola boshladи, zatvorlarini shaqirlatib ko'rар, mehribon ona o'z bolalarini silab-siypagandek ehtiyyotlik bilan changlarini artar va ohista joyiga qo'yardi.

— Mana „blend“. Shu miltiqdan otib anavi ulkan maxluqni qulatganman, — u oq karkidonning boshiga ishora qildi.

— O'n qadamcha yaqinroq bo'lganimda bu hayvon o'z kolleksiyasini men bilan boyitgan bo'lardi.

*O'q – umidim erur hamesha
O'q zaifga yordamchi – pesha.*

Gordonni yaxshi tanirsiz deyman? Bu shoir otni, miltiqni hamda shu ikki narsani yaxshi biladigan kishilarni madh etadi. Mana, yana bir ajoyib narsa — teleskopli mo'ljallash apparati — ikkiyoqlama ejektor, nishonni aniq mo'ljalga oladi. Uch yil burun men mana shu miltiq bilan Peru qulfurushlariga qarshi kurashgan edim. O'sha yoqlarda meni Xudoning g'azabi deyishardi, garchi nomimni birorta Ko'k kitobdan topolmasangiz ham, u yoqlarda mashhur edik. Qo'zichog'im, o'z izzat-nafsimizni yerga urmaslik uchun,

har birimiz inson huquqlarini, adolatni himoya qilishga majbur bo'ladigan vaqtlarimiz keladi. Shuning uchun men o'sha yerlarda o'limni, xavf-xatarni pisand qilmay, jang olib borgandek yurdim. Urushni o'zim e'lon qillardim, o'zim urushardim, o'zim oxiriga yetkazardim. Mana bundagi har bir chiziq – men o'ldirgan bittadan murtadni bildiradi. Qarang – uzun narvon bo'lib tushgan bu chiziqlar! Undagi eng katta chiziqnı Putumayo daryosi girdoblaridan birida eng katta qulfurush Pedro Lopesni otganimdan keyin o'yib yozganman... Manavinisi ham sizga ma'qul bo'lsa kerak.

U shkafdan kumush bezakli ajoyib miltiqni oldi.

– Mo'jalni nihoyatda aniq oladi, magazinida beshta o'q. Unga bemalol o'z hayotingizni ishonavering.

Lord Rokston miltiqni menga uzatib, shkafni yopdi.

– Ha, aytganday, – dedi u yana kursiga o'tirarkan, – shu professor Chellenjer haqida nimalarни bilasiz?

– Men uni birinchi marta shu bugun ko'rib turishim.

– Men ham. Rostini aytganda, siz bilan biz mutlaqo no-tanish odamning so'zi bo'yicha sayohatga jo'nashimiz juda g'alati-ya? U borib turgan surbetga o'xshaydi, ilm-fan ahli, hamkasabali orasida ham obro'si bo'lmasa kerak. Nega siz u bilan qiziqib qoldingiz?

Men bugun ertalab ro'y bergen voqealarni qisqacha so'zlab berdim. Lord Rokston gaplarimni diqqat bilan ting-ladi, keyin Janubiy Amerika xaritasini olib kelib, stol ustiga yozdi.

– Chellenjer to'g'ri aytyapti, rost gapiryapti, – dedi u jiddiy ravishda. – Sezgan bo'lsangiz kerak, men tavakkalliga buni tasdiqlayman. Janubiy Amerika – men sevgan mamlakat va aytaylikki, Daren qo'ltig'idan to Olovli Yergacha tikka borilsa, Yerimizda undan ulug'verroq, undan go'zalroq manzilni topish qiyin. Bu mamlakatni kam bilishadi, uni qanday kelajak kutayotgani hech kimning xayoliga ham kelmaydi. Men Janubiy Amerikani bo'yiga

ham, eniga ham ikki marta kezib chiqdim, qurg‘oqchilik yillari ikki marta bo‘lganimda, qulfurushlar bilan urush olib borgandim, bu haqda boyta sizga gapirib berdim. Haqiqatan ham professor aytganga o‘xshash rivoyatlarni eshitgandim. Bular, albatta, hindularning afsonalari bo‘lsa ham, lekin ular zamirida nimadir bor. Janubiy Amerikani qanchalik yaqindan bilsangiz, do‘stim, bu mamlakatda hamma narsa, ha, hamma narsa yuz berishi mumkinligiga ishonch hosil qilasiz. Odamlar tor-tor daryochalardan yurishadi, ular qayoqqa olib borishini Xudoning o‘zi biliadi. Manavi joyda, Matu Grossu yassitog‘i bag‘irlarida, – u sigara bilan xaritaga ishora qilib, o‘sha joyni ko‘rsatdi, – yoki manavi uch davlat chegarasi tutashadigan burchakda hech kim meni hayratga sola olmadi. Bugun Chellenjer, Amazonka daryosi tropik o‘rmonlar bilan qoplangan ellik ming kvadrat mil yerni, ya’ni qariyb butun Yevropaga teng keladigan maydonni sug‘oradi, dedi. Lekin biz siz bilan Braziliya changalzorlaridan chiqmagan holda Shotlandiya bilan Konstantinopol orasidagi masofada turgan bo‘lishimiz mumkin. Yog‘ingarchilik davrlarida nimalar bo‘lishini bilsangiz edi?! Amazonka suvi kamida qirq fut ko‘tarilib, hamma yoqni o‘tib bo‘lmaydigan botqoqqa aylantirib yuboradi. Mana shunday mamlakatdagina har qanday mo‘jiza va sirlarga duch kelish mumkin. Nima uchun bu jumboqlarni biz yechmas ekanmiz? Bular kabi ko‘pgina sir-sinoatlardan tashqari, – lord Rokstonning g‘alati chehrasi xushtabassum bilan yorishdi, – u yerda har qadamda hayoting xavf ostida bo‘ladi, menga sportchi bo‘lganim uchun bundan boshqa narsa kerak emasda. Men bamisoli golf to‘piman – sirtimdagи qizil rang allaqachon o‘chib bo‘lgan, endi meni hayot xohlagan tomoniga otaversa ham bo‘laveradi, hech yerim tirnalmaydiyam. Tavakkal qilish, aziz do‘stim, borliq hayotimizga allaqanday joziba, jo‘shqinlik baxsh etadi. Shuning uchun

ham yashash maroqli. Bizlar judayam erka bo'lib ketdik, zanglab qoldik, farog'atda yashashga o'rganib qolganmiz. Yo'q, menga miltiq bering, bepoyon kenglik, hadsiz ufqni ravo ko'ring-da, izlab topish lozim bo'lgan narsani qidirib ketishimni tomosha qiling. Urimda nimalar qilmadim deng: urushdim ham, stachkalarda qatnashdim ham, aeroplana ham uchdim, lekin og'ir ovqat yeb qo'yib uxlagandagina tushga kiradigan dahshatli maxluqlarni ovlash nashidası – men uchun mutlaqo yangi hissiyotdir. – U oldinda nimalar kutayotganini o'ylab qahqah uring kulib yubordi.

Balki, men yangi tanishimni tavsiflashga ortiqcha urinib ketgandirman, lekin axir biz u bilan ko'p kunlar birga bo'lishimiz kerak, shuning uchun ham bu odam haqidagi ilk taassurotimni batafsil; xarakteri, nutqi, fikrlari va boshqa jihatlarini ipidan ignasigacha aytib berishni istayman. Redaksiyaga hisobotni tezroq eltilib berish zarurati bo'lmanida lord Rokston bilan shirin suhbatimizni aslo buzmasdim-a. Rokstonning uyidan chiqib ketayotganimda u lampaning qirmizi yog'dusiga cho'milgancha kursida o'tirib olib, sevimli miltig'ining zatvorini tozalarkan, taqdir boshimizga solajak sarguzashtlar haqida mulohaza yuritib, miyig'ida kulimsirar edi. Bizni xavf-xatar kutayotgan ekan, butun Angliyada lord Rokstondan bo'lak sovuqqon va jasur ham-rohni topa olmasam kerak, degan qat'iy fikrni miyamga tugib, redaksiyaga jo'nadim.

Shu kunning ajoyib hodisalari tinkamni rosa quritgan bo'lishiga qaramay, „So'nggi xabarlar“ bo'limining muharriri Mak-Ardl bilan uzoq o'tirib qoldim. Unga bo'la-jak safarimizning hamma shart-sharoitlarini tushuntirdim, u bo'lsa mazkur ma'lumotlarni boshlig'imiz ser Jorj Bomontga ertagayoq yetkazish lozim deb hisobladi. Biz shunga kelishdik: men sarguzashtlarimiz haqida batafsil yozib turadigan, ular esa Mak-Ardlga xatlar shaklida oli-

nishi bilanoq yoki keyinroq – Chellenjer ijozat bergenidan so'ng bosiladigan bo'ldi, chunki bu noma'lum mamlakatga qiladigan sayohatimiz uchun zarur bo'ladigan ma'lumotlarni qanday shartlar evaziga berishini bilmasdik-da. Telefon qilib, undan shu haqda so'rasak, professordan matbuotni bo'ralab so'kishdan boshqa narsa eshitmadik, biroq keyin, har qalay, bizning jo'naydigan kunimiz va soatimiz xabar qilinsa, u lozim deb topgan ko'rsatmalar ni kemaga yetkazib beraman, deb aytdi. Bizning ikkinchi so'rovimiz mutlaqo javobsiz qoldi, unga javoban missis Chellenjerning erimni ortiqcha bezovta qilaver manglar, o'zi shundoq ham haddan tashqari qahr-u g'azabga to'lib turibdi, deya zorlanib shipshiganini eshitdik, xolos. O'sha kuni qilingan uchinchi urinish qulqoni qomatga keltiruvchi taraq-turuq bilan bo'lindi, tez orada markaziy telefon stansiyasi professor Chellenjerning apparati singanini ma'lum qildi. Shundan keyin biz u bilan gaplashishga harakat qilmay qo'ya qoldik.

Endi, bardoshli kitobxonlarim, siz bilan suhbatimni to'xtataman. Bundan buyon (bu hikoyaning davomi birortangizga qachonlardir yetkazishga muyassar bo'linsa), sizlar mening keyingi sarguzashtlarimni faqat gazeta orqali bilasizlar. Men jahon bo'ylab eng ajoyib ekspeditsiyalar ning biriga sabab bo'lgan voqealar haqidagi hisobotlarni muharrirga topshiraman va mabodo Angliyaga qaytib kелиш menga nasib qilmasa, nimalar bo'lganini o'zlarigiz tushunarsiz.

Men o'z hisobotimni „Fransisk“ kemasining salonida yozib tugatmoqdaman. Lotsman uni olib qo'yadi-da, saqlab qo'yish uchun mister Mak-Ardlga topshiradi. Pirovardida shuni aytayki, hali yozuv daftaramni yopishimga ulgurmay turib, yana bir manzarani – vatanim haqidagi so'nggi xotiralar qalbimda qolganidan dalolat beruvchi manzarani bayon qilishga ijozat bergaysizlar.

Kechikkan bahor, rutubatli tumanli tong, muzdek, mayda yomg'ir shivalab turibdi. Yaltiroq makintosh kiygan uch kishi sohil bo'ylab yuribdi. Ular zangori bayrog'i ko'tarilgan ulkan kemaga chiqiladigan zina tomon ravona bo'lishdi. Ularning oldilarida hammol chamadonlar, safar anjomlari o'ralgan bo'g'chalar, jildga solingan miltiqlar yuklangan aravasini itarib bormoqda. Naynov, xo'mraygan professor Sammerli xuddi qilib qo'ygan ishidan qattiq pushaymon kishidek boshini xam qilib, g'amgin ravishda oyog'ini zo'rg'a sudrab bosyapti. Ovchilar shapkasini kiygan, sharf o'ragan lord Jon Rokston tetik qadam tashlab boradi, uning jo'shqin, nafis chehrasidan baxtiyorlik nurlari sochilayotgandek. O'zimga kelganda shuni aytish kerakki, turish-turmushim quvonchimni izhor qilayotgанига aslo shubha qilmayman, chunki jo'nash arafasidagi ovoragarchiliklar, xayrlashuvdagи mungli holatlar ortda qolgandi-da.

Biz kemaga juda yaqin qolganimizda birdan allakimning tovushini eshitib, orqaga qaradik. Bu – bizni kuzatib qo'yishga va'da bergen professor Chellenjer edi. Qip-qizarib ketgan, o'lgudek jahli chiqqan professor pishillab orqamizdan chopib kelardi.

– Yo'q, sizlarga tashakkur aytaman, – deydi professor. – Kemaga chiqishga tariqcha ham istagim yo'q. Sizlarga bir necha so'z aytmoqchiman, bu ishni shu yerda qilsa ham bo'ladi. Biz safarimiz bilan professorga katta in'om ato qildik deb xomtama bo'lmay qo'ya qolinglar, aslo. Buning menga mutlaqo aloqasi yo'q, men o'zimni sizlarga burchliman deb hisoblamayman ham. Haqiqat haqiqatligicha qolaveradi, sizlar olib bormoqchi bo'lgan tekshiruvlar bunga zig'ircha ham ta'sir qila olmaydi, nodonlarning ehtiroslariga o't qo'yishi mumkin, xolos. Sizlarga kerakli ma'lumotlar va mening yo'l-yo'riqlarim manavi muhrlan-

gan konvertda. Sizlar uni Amazonka bo'yidagi Manaos shahriga yetganlaringizdagina ochasizlar, lekin konvertda ko'rsatilganidan bir kun ham, bir soat ham oldin ochmanglar. Gaplarimni tushundilaringmi? Sizlarning halolliklaringga aminman, sizlar mening hamma shartlarimga aniq amal qilasizlar degan umiddaman. Mister Meloun, men sizning maqolalariningizni taqiqlash niyatida emasman, chunki sizlarning sayohatlaringiz ishning faktik tomonini aniqlashni maqsad qilib olgan. Faqat birgina narsani talab qilaman; qayerga borayotganiningizni aniq ko'rsatmang, keyin ekspeditsiya haqidagi hisobotni qaytib kelgunlaringcha e'lon qilishga ruxsat bermang. Xayr, ser! Afsuski, o'zingiz ham mansub bo'lgan la'nati kasb egalariga nisbatan qahrimni biroz yumshatishga muvaffaq bo'ldingiz. Xayr, lord Jon! Menga ma'lum bo'lishicha, fan siz uchun osmondagi butga intilishdek gap. Lekin u joylarda ov qilib rohatlanasiz. Shubhasiz, vaqt kelib, „Ovchi“ jurnalida dimorfodonni¹ qanday otganiningizni hikoya qiluvchi maqolangiz bosilib chiqar. Sizga ham xayr, professor Sammerli. O'z bilimlaringizni boyitish ustida ishlashdan tolмаган bo'lsangiz, ochig'ini aytsam, men bunga shubha qilaman, siz Londonga ancha aqli bo'lib qaytasiz.

U ters burilib ketdi, bir daqiqadan so'ng kema palubasidan uning yerga qapishgan, odamlar orasini yorib, poyezd tomon ketayotgan qomatini ko'rib qoldim.

Mana, La-Manshga ham chiqib oldik. Xatlarni topshirish vaqt bo'lganidan xabar beruvchi so'nggi qo'ng'iroq ham chalindi, Hozir biz lotsman bilan xayrлашамиз.

Endi: „Qani, chu kemam, olg'a suz!“ Hammamizni – qirg'oqda qolganlarni ham, uylariga eson-omon qaytib kелиш umidida yurganlarni ham Xudo o'z panohida asrasin.

---

¹ Dimorfodon – (dvuformozub) – uchuvchi kaltakesak.

YETTINCHI BOB

Ertaga biz notanish mamlakatga jo'naymiz

Bu hikoyam yetib borgach, o'quvchilarni okeanda suzadigan komfortabel kemadagi sayohatimiz tafsilotlari, Para shahrida o'tkazgan bir haftamiz („Pereyrada – Pinta“ shirkatiga asbob-anjomlar sotib olishimiz uchun shunday qulay sharoitlar yaratib bergani uchun tashakkur aytishni joiz deb bilaman) haqida batafsil gapirib qiyab o'tirmayman, faqat keng, bo'tana, yalqovlanib oqadigan Amazonka daryosining yuqorisiga qilgan sayohatimiz to'g'risida, kichkinagina qayiqda Atlantika okeanini kesib o'tgan, ulkan kemada yurilgan masofadan qolishmaydigan uzoq yo'lni bosib qo'yanimizni qisqacha aytib o'taman, xolos.

Ko'p kunlik yo'l yurishlardan so'ng guruhimiz Obiduss darasidan o'tib, Manaos shahriga tushdi.

Biz unda Britaniya savdo shirkati agenti mister Shortmenning lutf-u karami bilan mahalliy mehmonxonaning juda shubhali mehmondo'stligidan bebahra qolishga muvafqaq bo'ldik. Biz Shortmenning mehmonshavanda gatsiendasida¹ professor Chellenjer tutqizgan konvertda ko'rsatilgan muddat yetguncha turdik. Shu kunning kutilmagan voqealarini bayon qilishdan avval o'rtoqlarimni va ekspeditsiya yumushlarini bajarish uchun Janubiy Amerikada biz yollagan kishilarni batafsilroq tavsiflamoqchiman. Chunki, Mister Mak-Ardl, sizning andishali kishi ekanligingizga ishongan holda hamma narsani yashirmay-netmay ro'yirost yozayotirman, negaki bu material e'lon qilinguncha sizning qo'lingizdan o'tadi.

Professor Sammerlining ilmiy xizmatlari hammaga yaxshi ma'lum bo'lgani uchun ular haqida gapirib o'tirish-

---

¹ Gatsienda – yer-mulk, qo'rg'on.

ning hojati yo‘q. Bunday og‘ir ekspeditsiyaga u birinchi qarashda kutilganidan ham ko‘proq moslashgan edi. Uning oriq, chayir gavdasi charchash nimaligini bilmaydi, quruq, istehzoli va ko‘pincha betakkalluf qiliqlari har qanday sharoitlarda ham o‘zgarmay qoladi. Oltmisht besh yoshga to‘lgan bo‘lishiga qaramay, u har qadamda uchraydigan qiyinchiliklardan biror marta ham nolimadi. Avvaliga men professor Sammerli bizga og‘ir yuk, dardisar bo‘ladi-da, deb qo‘rqqan edim, ammo keyinchalik ma’lum bo‘ldiki, uning chidamliligi, sabr-qanoati menikidan aslo qolishmas ekan. Sammerli – qo‘rs, hamma narsaga ishonchsizlik bilan qarovchi odam. U o‘z fikrini, ya’ni Chellenjer – g‘irt tovlamachi, bizning Janubiy Amerikaga qilgan bu ahmo-qona, xavfli safarimiz Janubiy Amerikada ko‘ngilsizlikdan, Angliyada esa kulgidan boshqa narsaga arzimaydi, degan qat’iy aqidasini yashirishni lozim topmaydi. Professor Sammerli bu narsani Sautgemptondan to Manaosgacha bo‘lgan butun yo‘l davomida basharasini xunuk bujmaytirib, siyrak echki soqolini selkillata-selkillata tinmay gapirib keldi.

Biz qirg‘oqqa tushganimizda Janubiy Amerika parrandalar va darrandalar olamining ajoyibligi hamda boyligi unga biroz taskin berdi, chunki u tani-joni, butun vujudi bilan ilm-fanga berilgan edi. Endi professor Sammerli ov miltig‘i va kapalak tutadigan matrapchasi bilan erta tong-danoq o‘rmon kezadi, kechqurunlari esa tutgan nusxalarini dorilab, yozib-chizib qo‘yadi. Uning o‘ziga xos g‘alati qiliqlaridan ba‘zilarinigina aytib o‘tay: qachon qarasang soch-soqoli taralmagan, tashqi qiyofasiga qaramagan, parishonxotir bo‘lib yuradi, g‘alvirak toshdan yasalgan kalta trubkaga ruju qo‘ygan, uni og‘zidan qo‘ymaydi. Professor yoshligida bir necha ilmiy ekspeditsiyada qatnashgan (masalan, Robertson bilan Avstraliyaga borgan), shuning uchun ham ko‘chmanchilar hayoti unga yangilik emas.

Lord Jon Rokstonda professor Sammerlining ba'zi xislatlari bor, ammo, aslini olganda ular mutlaqo bir-birlarining aksi. Lord Jon yigirma yosh kichik bo'lsa-da, uning ham badani professornikiga o'xshagan qovurib olingandek toblangan, qoqsuyakdan iborat. Men Londonda qoldirib kelgan qissamda uning tashqi qiyofasini bat afsil tavsiflaganim esimda. U ozoda, o'ziga oro berib yuradi, odatda, oq kiyimda bo'ladi, oyog'ida baland poshnali ip taqiladigan jigarrang boshmoq, har kuni kamida uch marta soqolini qiradi. Lord Jon ishdan charchamaydigan har qanday odam kabi kamgap, ko'pincha o'z o'ylariga g'arq bo'lib yuradi, ammo unga savol bilan murojaat qilsangiz, darrov javob bera qoladi, jon-dili bilan suhbatga berilib ketadi, gaplarningizni hazil-mutoyiba luqmalari bilan bo'lib-bo'lib, totli qilib xushlab turadi. U turli mamlakatlarga, ayniqsa, Janubiy Amerikaga oid bilimlari kengligi bilan kishini hayratta qoldiradi, bizning ekspeditsiyaga kelganda esa, u professor Sammerlining mazaxlariga parvo ham qilmasdan, bu ishning maqsadga muvofiq ekanligiga butun qalbi bilan ishonadi. Lord Rokstonning ovozi mayin, xulq-atvori, qiliqlari yoqimli, lekin uning mo'ltilab turuvchi ko'k ko'zlarini ularning sohibi birdan quturib, shafqatsiz qaror chiqarishga qodirligidan shahodat berib turadi, uning odatdag'i bosiqligi bu odam jahli chiqqanda naqadar xavfli bo'lishini ta'kidlaydi. U o'zining Braziliya, Peruga qilgan safarlarini to'g'risida ko'p gapirishni yoqtirmaydi, shuning uchun ham uning bu yerlarda paydo bo'lishi Amazonka qirg'oqlarida istiqomat qiluvchilarini shunchalik hayajonga solishini xayolimga ham keltirmabman. Bu odamlar lord Rokstonni o'zlarining ishonchli homiyulari va huquqlarining himoyachisi deb biladilar. Mallasoch Dohiy to'g'risida (uni bu yerlarda shunday deb atashadi) afsonalar to'qilgan, lekin bu gaplarning chinligiga qadam-baqadam uchragan faktlar meni ishontirib bordi, bu faktlar haqiqatan ham hayratomuz edi.

Masalan, ma'lum bo'ladiki, bir necha yil burun lord Jon Braziliya, Peru va Kolombiya o'rtaсидаги cheгара noaniqligi tufayligina mavjud bo'lgan „egasiz yerga“ kelib qoladi. Bu katta poyonsiz maydonda Kongodagidek mahalliy aholi boshiga tushgan kulfatlarga, ispanlar hukmronligi davridagi Daren kumush konlariдagi qullarning og'ir mehnatidan ham ziyod jabr-u jafolarga sabab bo'lgan kauchuk daraxti juda ko'p o'sardi. Bir guruh metislar muttahamlit qilib, bu katta viloyatni egallab olib, o'zlarini himoya qilishga rozi bo'lgan hindularni qurollantirdilar, qolganlarni esa odam bolasi chidamaydigan qiynoq-azoblar bilan qulga aylantirib, kauchuk daraxtlarini kesishga va daryo orqali Para shahriga jo'natib turishga majbur etdilar.

Lord Rokston baxtiqarolarga yordam bermoqchi bo'-luvdi, do'q-po'pisa, tahqir-haqratlardan boshqa narsaga ega bo'lmadi, shunda u qulfurushlarning boshlig'i Pedro Lopes degan g'addorga qarshi urush e'lon qildi, qochoq qullarni yig'di, ularni qurollantirib, harbiy harakatlarni boshlab yubordi, buning natijasida zolim metis Pedro Lopes uning o'qidan o'ldi, bu g'addorning qullik sistemasi esa yo'qtildi.

Mayin ovozli, harakatlari yoqimli bu mallasoch kishi Janubiy Amerikadagi buyuk daryo qirg'oqlarida istiqomat qiluvchilarining e'tiborini qozongandi. Aslini olganda, u qo'zg'agan hissiyotlar, kutilganidek turli-tuman edi, chunki mahalliy aholi unga mehr-muhabbat bilan qarasa, ularga zulm qilgan sobiq bosqinchilarining nafrati cheksiz edi. Braziliyada o'tkazilgan bir necha oy lord Rokston uchun befoyda bo'lmadi: u mahalliy lahjalarni yaxshi o'rganib oldi (bu lahjalarning uchdan biri portugalcha, uchdan ikkisi hindu so'zlaridan iborat edi).

Men ilgari lord Jon Rokstoining Janubiy Amerika haqidagi vaysashdan tinmasligini eslatib o'tgan edim. Jon bu o'lka haqida gapirganida, shu qadar jazavaga tushib, beri-

lib so'zlardiki, hatto mendek bir nodonda ham mazkur mamlakatga qiziqish uyg'onardi. Uning hikoyalari naqadar maroqli ekanligini tavsiflashdan ojizman: gaplaridagi har bir narsaning aniq tasviri fusunkor fantaziya bilan omuxta bo'lib ketardiki, hatto professor Sammerli ham diqqat bilan tinglaganida uzunchoq aftidagi ishonchszilik alomatlari sekin-asta so'nib borardi!

Lord Jon bizga ulug'vor daryo – Amazonkaning tarixini so'zlab berdi. Daryo, garchand uning qit'adagi bir uchidan oxirigacha suzib borgan dastlabki fotihlar tomonidan tadqiq qilingan bo'lsa-da, baribir qирg'oqlaridagi tor, doimo o'zgarib turadigan o'zani qо'ynidagi sir-u asrорlarini hamon yashirib kelayotir.

– U yoqda, narigi qирg'oqda nima bor? – xitob qildi lord Jon shimol tomonni ko'rsatib. – Botqoqliklar, o'tib bo'lmas changalzorlar. Ular qо'ynida qanday sir-sinoatlar borligini kim biladi? Huv u yoqda-chi, janubroqda? Odam bolasi oyoq bosmagan botqoqlik, to'qaylar. Atrofimizni noma'lum joylar qurshab olgan. Mana shu sohil yoqalab o'tgan torgina yo'lning naryog'ida bizni nima kutayotganini kim biladi deysiz? Qariya Chellenjer yanglishmadi deb kafil bo'lish mumkinmikin?

Professor Sammerli bunday gaplarni ro'yi-rost haqorat deb biladi: uning basharasida bezdek jilmayish paydo bo'ldi, boshini kinoyaviy tarzda sarak-sarak qildi, trubkasi ni so'rib pag'a-pag'a tutun chiqardi, betakalluf sukutini bir og'iz ham so'z bilan buzmadi.

Ikki yaqin hamrohim haqida shu gaplarim yetar: ularning fe'l-atvorlari va kamchiliklari o'zimnikidek keyinchalik zohir bo'lar deyman. Yaxshisi keyingi voqealarda muhim rol o'ynashlari mumkin bo'lgan kishilar haqida so'zlab bera qolay.

Sambo degan devqomat negrdan boshlayman. Bu qora gerkules otdek ishlaydi, mehnatsevar, fahm-farosatda ham

otdek. Biz uni kemachilik shirkati tavsiyasiga ko'ra, Para shahrida ishga yolladik. U shirkatning kemalarida yura-
verib, fikrlarini inglizchasiga bir amallab tushuntirishni
o'rghanib olgandi.

O'sha yerda, Parada Amazonkaning yuqorisida qizil yog'ochlarni shaharga haydab kelish bilan shug'ullan-
digan ikki nafar metisni ishga oldik. Ularning nomlari Gomes va Manuel. Ikkalasi ham qorachadan kelgan, so-
qol qo'ygan, ko'rinishidan badjahl, epchillikda, kuchlilik-
da ular oldida qoplon ham ip esha olmaydi. Gomes bilan
Manuel butun umrlarini Amazonka havzasining biz tad-
qiq qilmoqchi bo'lgan yuqori qismida o'tkazishgan, shu
tufayli lord Rokston ularni ishga olishga undagan. Metis-
lardan biri, Gomesning yana bir fazilati bor: u ingliz ti-
lida yaxshi so'zlashadi. Bu kishilar bizga xizmat qilishga
rozi bo'lishdi: oyiga to'lanadigan o'n besh dollar evaziga
ovqat pishirish, eshkak eshish kabi hamma yumushlarini-
mizni bajarib berishadi. Ulardan tashqari biz yana boli-
viya hindulari ichida mohir baliqchi va eshkakchi sifatida
shuhrat qozongan moyo qabilasidan uch kishini yolladik.
Ularning kattasini biz shundayligicha Moyo deb atadik,
qolgan ikkoviga Xose va Ferdinand degan nomlarni ber-
dik. Shunday qilib, bizning kichkinagina ekspeditsiyamiz
uch oq tanli, ikki metis, bir negr va uch nafar hindudan
tashkil topdi. Ekspeditsiyamiz Manaosda o'z zimmasiga
yuklangan shunday favqulodda vazifani bajarish uchun
yo'lini davom ettirish borasidagi yangi yo'l-yo'riqlarni
olishi kerak edi.

Nihoyat, yurakni siqadigan bir hafta ham o'tib, orziqib
kutilgan kun va soat keldi. Manaos shahridan ikki milya ma-
sofadagi Sant-Ignasio gatsiyendasining nimqorong'i meh-
monxonasini ko'z oldingizga keltiring-a. Tushirib qo'yilgan
darpardalar aro sizib o'tayotgan quyoshning ko'zni oluvchi
nurlari mis rangida tovlanadi, xurmolarning soyalari quyosh

yog'dusida shu daraxtlarning o'zlaridek aniq ko'rindi. Qilt etgan Shamol yo'q havoda hasharotlarning nag'masi tinmaydi, ana shu tropik jonivorlarining ko'p ovozli xoriga asalarilarning g'o'ng'illashi, chivinlarning g'ing'illashi jo'r bo'lardi. Ayvonning u yog'idan kaktus nihollari bilan ihota qilingan bog'da gullab yotgan o't-o'lanlar uzra katta-katta zangori kapalaklar va mitti-mitti rangdor qushchalar g'ujg'on o'ynaydi.

Qamishdan to'qilgan stol tegrasida o'tiribmiz, stol ustida esa muhrlangan konvert. Konvert ustiga professor Chellenjerning qo'li bilan aji-buji qilib quyidagi so'zlar yozilgan:

„Lord Jon Rokston va uning hamrohlariga.

Manaos shahrida 15-iyul kuni, soat rosa 12 da ochilsin“.

Lord Jon soatini stol ustiga, mening yonimga qo'ydi.

– Yana yetti daqqaq bor, – dedi u. – Chol judayam anqlikni yaxshi ko'radi.

Professor Sammerli tirjayib, oriq qo'lini konvertga uzatdi.

– Menimcha, farqi yo'q, hozir ochdik nima-yu, yetti daqiqadan keyin ochdik nima, – dedi u. – Bu ham o'sha, baxtga qarshi, xat muallifiga xos mashhur tovlamachilik va nozlanishning bir ko'rinishi-da.

– Yo'q, bunaqa o'yinni hamma qoidalariga amal qilgan holda o'ynagan ma'qul, – e'tiroz bildirdi lord Jon. – Bu ishga boshchilik qiladigan kishi – o'sha qariya.

Chellenjer, hammamiz bu yerlarga o'shaning iltifotiga muvofiq kelganmiz. Uning yo'l-yo'riqlarini aniq bajarmasak, yaxshi ish qilmagan bo'lamiz.

– E, Xudo urgur! – jahl bilan dedi professor. – Bu nar-sa meni Londonda ham xunob qilgan edi. Borgan sari juda haddan oshyapti! Bu konvert ichida nima borligini bilmayman, lekin safarimiz aniq belgilab berilmagan bo'lsa, o'sha zahotiyoy „Boliviya“ga o'tiraman-u, Paraga jo'nab

qolaman. Axir, bir vosvosning alahsirashini fosh qilishdan muhimroq ishlarim ham to'lib yotibdi. Qani, Rokston, vaqt bo'ldi endi.

— Ha, vaqt bo'ldi, — dedi lord Jon. — Signal berishingiz mumkin.

U qalamtarosh bilan konvertni ochib, undan ikki buklangan bir varaq qog'ozni olib, avaylab tekisladi-da, stol ustiga qo'ydi. Qog'oz bo'm-bo'sh edi. Lord Jon orqasini o'girib ko'rди, bu yog'i ham top-toza edi. Biz hayron bo'lib bir-birimizga qaradik, jim bo'lib qoldik, lekin sukunatni professor Sammerlining istehzoli qahqahasi buzdi.

— Bu samimiyl iqrornoma-ku! — xitob qildi u. — Yana nima kerak sizlarga? Bu odam muttahamligini o'zi tasdiqlab turibdi-ku. Endi biz uyga qaytib borishimiz, uning olchoq aldoqchiligini baralla aytishimiz kerak. U aslida ham aldoqchi edi.

— Siyohi zo'r ekan! — og'zimdan shu so'zlar chiqib ketdi.

— Unaqaga o'xshamaydi, — javob berdi lord Rokston qog'ozni yorug'ga tutarkan. — Yo'q, muhtaram yigitcha, o'zingizni aldashning hojati yo'q. Kafilmanki, bu qog'ozga hech nima yozilmagan.

— Kirishga ruxsat eting? — ayvon tomondan allakimning do'rillagan ovozi eshitildi.

Birdan ochiq eshikdan tushgan to'rtburchak yorug'da bamisoli yerga qapishgan bir qomat ko'rindi. Ovozni ayt-maysizmi! Behad keng yag'rirlarni-chi! Ro'paramizda bolalarnikiga o'xshagan ola-bula lentali poxol qalpoq, har qadam tashlaganda tumshug'i har yoqqa tarvaqaylab ketadigan parusina boshmoq kiygan Chellenjerning qomati lop etib ko'ringanda hammamiz o'rnimizdan dik etib turib ketdik. U yorug' tushib turgan joyda to'xtab, qo'llarini kurtkasining cho'ntaklariga suqqancha basavlat soqolini selkillatib, yarim yumuq qovoqlari ostidagi chag'ir ko'zlarini bizga tikdi.

— Qancha urinsam ham bir necha daqiqa kechikdim,— dedi u cho'ntagidan soatini olarkan. Bu konvertni sizlarga berarkanman, ochig‘ini aytsam, uni ochishga ulgurmasi ngizdanoq, muddatdan ilgari o‘zim yetib kelishni niyat qilib qo‘ygandim. Bu kechikishimning boisi lotsmanlarning o‘ta- ketgan landavurligi bo‘ldi; aksiga olib, oldimizdan sayoz joy chiqib, kemamiz ushlanib qoldi. Hamkasabam profes- sor Sammerliga so‘kishi uchun beixtiyor ajoyib imkoniyat tug‘dirib bermadimmikin deb qo‘rqaman, xolos.

— Sizga ser, shuni aytib qo‘yishni lozim topamanki,— dedi lord Jon jahl bilan, — sizning kelishingiz noxush ah- volni biroz yengillashtiradi, chunki biz hammamiz ekspe- ditsiyamiz muddatidan avval tugadi deb turgandik. Lekin shunga qaramay, shunday g‘alati hazil qilishga sizni nima majbur etganiga tushuna olmay garangman.

Professor Chellenjer javob berish o‘rniga stol yoniga keldi-da, qo‘lini berib men bilan, lord Jon bilan ko‘rishdi, professor Sammerliga bo‘lsa, haqoratomuz ta’zim qilib qo‘ygach, to‘qima kursiga o‘tirgandi, uning og‘irligidan stul g‘ijirlab, tebranib ketdi.

— Yo‘lga tushishimiz uchun hamma narsalaring tayyormi? — so‘radi u.

— Ertagayoq jo‘nashimiz mumkin.

— Xuddi shunday qilamiz. Endi sizlarga hech qanday xaritaning ham, yo‘l-yo‘riqlarning ham keragi yo‘q — yo‘l-boshlovchilaringiz o‘zim bo‘laman, buning qadriga yeting- lar! Avvalboshdanoq ekspeditsiyani o‘zim boshqarmoqchi bo‘luvdim, hatto eng bat afsil xarita ham mening tajribam, mening rahbarligim o‘mini bosa olmasligiga o‘zingiz ham amin bo‘lasizlar hali. Konvert bilan bog‘liq bu beozor hiylaning boisi shulkim, mabodo rejalarimning hammasini sizlarga oldindan oshkor qilib qo‘yganimda bormi, ham- malaringizning bu yoqqa birga kelishim haqidagi talab va iltimoslarining rad etguncha o‘lib bo‘lardim-da.

— Lekin mendan unday iltimosni kutmasdingiz, ser! — jo'shib xitob qildi Sammerli. — Butun boshli Atlantika okeanida bundan boshqa kema qurib ketibdimi!

Chellenjer unga javoban jundor ulkan qo'lini silkip qo'ya qoldi.

— Aql-idrokingiz mening to'g'ri mulohazalarga amal qilib ish yuritayotganimni tasdiqlab turibdi. Bu yerda zarur daqiqadagina paydo bo'lishim uchun erkin harakat qilish huquqimni saqlab qolishim kerak edi. Ana shunday daqiqa keldi. Endi sizlarning taqdirlarlingiz ishonchli qo'llarda. Sizlar manzilga yetib borasizlar. Bugundan boshlab ekspeditsiya yaga o'zim rahbarlik qilaman. Sizlardan iltimos qilamanki, ertaga barvaqt yo'lga tushishimiz uchun bugunoq hamma narsani tayyorlab qo'yinglar. Mening vaqtim juda qimmatli, garchi menikidek bo'lmasa-da, sizlarning ham vaqtlarining qadrli. Shuning uchun ham butun yo'lni tez fursatda bosib o'tishimiz kerak, marraga yetganimizda esa nima uchun bu yerlarga kelganimizni sizlarga ko'rsataman.

Lord Jon Rokston bir necha kun avval bizni Amazon-kaning yuqorisiga olib borishi kerak bo'lgan „Esmeralda“ degan katta bug' katerini ijaraga olgan edi. Ekspeditsiyamizning jo'nashi uchun faslning hech qanday ahamiyati yo'q edi, chunki bu yerlarda qishin-yozin harorat yigirma besh-o'ttiz daraja atrofida issiq bo'ladi. Yog'ingarchilik paytlari boshqa gap; bu davr dekabrdan boshlanib, maygacha davom etadi, daryo suvi sekin-asta odatdagidan qirq fut yuqoriga ko'tariladi. Amazonka qirg'oqlaridan chiqib, ulkan maydonga toshadi, juda katta hudud botqoqlikka aylanadi; piyoda yursang botib qolasan, sayoz bo'lGANI uchun qayiqda o'ta olmaysan. Iyunga borib suv kamaya boshlaydi, oktabr yoki noyabr oyida juda ham kamayib, eng past nuqtaga tushib qoladi. Ekspeditsiyamiz jo'nash payti xuddi mana shu paytga to'g'ri kelgandi, ulug'vor daryo o'zining hamma irmoqlari bilan qirg'oqlaridan toshmaydigan palla edi.

Amazonkaning oqimi sekin, chunki o'zanining qiyaligi bir milga sakkiz duymdan oshmasdi. Kemalar qatnovi uchun bundan ham qulay daryo bormikin o'zi dunyoda? Bu yerlarda shamol janubi-sharq tomondan ko'proq esa-di, shu sababli Peru chegarasigacha parusli kemalar tezroq yetib oladi, qaytishda esa pastga oqim bo'ylab kelishadi. Bizning „Esmeralda“mizga kelganda esa, u mashina qis-mi soz bo'lgani uchun yalqov daryoga tobe emasdi, biz go'yo Amazonkada emas, turg'un suvda – hovuzda su-zayotgandek edik. Dastlabki uch kun katerimiz shimo-li-g'arb tomon, oqim bo'ylab yuqoriga yo'l oldi. Garchi Amazonkaning quyilish joyi bu yerlardan bir necha ming mil masofada bo'lsa ham, uning bu yerlari judayam keng bo'lgani uchun xuddi ufq bilan tutashib ketgandek ko'zga elas-elash ko'rindi. Biz Manaos shahri qirg'og'idan suza boshlaganimizning to'rtinchchi kuni Amazonka quyiladigan joyida uning o'zidan qolishmaydigan keng, lekin tez to-rayib boradigan irmog'iga burildik. Yana ikki kun o'tgach, biz allaqanday hindular qishlog'iga yetib keldik. Bu yer-da professor bizni kemadan tushishga taklif etdi-da, „Es-meralda“ni orqasiga, Manaosga qaytarib yubordi. Hade-may daryo ostonasi boshlanadi, tushuntirdi u, katerning qiladigan ishi qolmadi. Muhim hufya gap aytgandek, biz noma'lum mamlakat ostonasiga yetib qoldik, binobarin, sirimizdan qanchalik kam odam voqif bo'lsa, shuncha yaxshi deb qo'shib qo'ydi. Shu maqsadda u har birimiz-dan ekspedysiya boradigan yerning geografik joylashu-vi to'g'risida yozma va og'zaki tarzda gullab qo'ymaslik haqida so'zimizni olgan, hamma xizmatkorlarga esa sirni oshkor qilmaymiz, deb qasam ichtirgandi. Mana shularning hammasi voqealarni bayon qilishimda ma'lum darajada eh-tiyot bo'lishimni taqozo etadi va kitobxonlarni ogohlantirib qo'yayki, qissamga ilova qilinishi mumkin bo'lgan xarita yoki chizmalarda ayrim shaharlarning koordinatlari emas,

balki ularning o'rtasidagi masofalargina ko'rsatilib bori-lishi maqsadga muvofiq va binobarin bu ma'lumotlardan Noma'lum mamlakatga suqilib kirish uchun foydalanish zinhor tavsiya etilmaydi. Professor Chellenjer o'z sirini bunchalik maxfiy tutishga urinishidan maqsadi nimaligini bilmasak ham, biz unga bo'y sunishga majbur edik, chun-ki u oldimizga qo'ygan shartning bir harfi ham buzilgudek bo'lsa, ekspeditsiyani barbod qilishi turgan gap edi.

Ikkinci avgust kuni biz „Esmeralda“ bilan xayrash-dik, bizni madaniy olam bilan bog'lab turgan so'nggi ipni ham uzgandek bo'ldik. O'shandan buyon o'tgan to'rt kun mobaynida professor hindulardan ikkita katta qayiq yolladi. Ular bambuk karkasga hayvonlarning terisidan qoplab qilingani uchun juda yengil, shuning uchun zarur-rat tug'ilgan hollarda qo'limiz bilan ko'tarib qo'yishimiz mumkin edi. Bu qayiqlarga hamma asbob-anjomlarimizni joyladik, Ipetu va Ataka degan ikki hinduni qo'shimcha eshkakchilar qilib yolladik. Ular professoring avvalgi ekspeditsiyasida hamroh bo'lishgan ko'rindi. Ikkalovi ham o'sha joylarga yana jo'nash haqidagi taklifni eshitishgani hamono o'takalari yorilib dahshatga tushishdi, ammo hindularning odatiga ko'ra, qabila boshlig'i patri-arxal hokimiyatdan foydalanishi tufayli, kelishuv unga manfaatli bo'lsa, qabila a'zolari hukmni muhokama qilib o'tirmasdilar.

Shunday qilib, ertaga noma'lum mamlakatga jo'-naymiz. Men birinchi maqolani yo'lda duch kelgan qayiq bilan yuboraman, ehtimolki, taqdirimiz bilan qiziquvchilar uchun bu biz haqimizdagи so'nggi darak bo'lsa ajab emas. Men bu xabrn kelishganimizdek, sizning nomingizga yuboryapman, azizim mister Mak-Ardl. Xatlarimi mayli qisqartiring, tuzating – ishqilib dilingizga ma'qul kelganicha tuzatavering, o'zingizga xos lutf-u nazokatga ishonaman.

Yo'lboschimizning to'la ishonch bilan yelib-yuguri-shidan u o'zining haqligini amalda isbotlamoqchiga o'xshaydi va biz professor Sammerlining o'ta ishonchsizligiga qaramay, haqiqiy buyuk va hayratomuz voqealar arafasida turganimizga shubha qilmayman.

SAKKIZINCHI BOB

Yangi olam bo'sag'asida

Vatanimizdagи do'stлarimiz biz bilan birga shod-u xurram bo'lishsin – biz sayohatimizdan ko'zda tutilgan manzilga yetib keldik, endi ishonch bilan ayta olamanki, professorning fikr-u da'volari tekshirib ko'riladigan bo'ldi. To'g'ri, ekspeditsiyamiz hali yassitog' uzra ko'tarilganicha yo'q, lekin u shundoqqina oldimizda, yaqin, uni ko'rib, professor Sammerlining ham biroz popugi pasayib qoldi. U albatta muxolifining haqligi to'g'risidagi fikrni xayoliga ham keltirmaydi-ya, lekin bahslardan qochadi, ko'pincha xavotirlanib, miq etmay yuradi.

Biroq orqaga qaytib, hikoyamni uzilib qolgan joyidan davom ettiraman. Biz qo'lini qattiq shikastlab olgan bir hinduni uyiga qaytaryapmiz va men undan xat berib yubor-yapman, lekin u tegishli yerga borib yetadimi-yo'qmi – bilmayman, bunga shubham juda katta.

Mening so'nggi yozuvim „Esmeralda“ kemasi bizni olib kelgan hindular qishlog'idan jo'naydigan kunimiz bitilgan edi. Bu safar gapni ko'ngilsiz hodisani bayon qilishdan boshlashga to'g'ri keladi, chunki o'sha oqshom guruhimizning ikki a'zosi o'rtasida birinchi jiddiy mojaro chiqib, sal bo'lmasa fojiali tugay dedi. Professorlar o'rta-sidagi doimiy to'qnashuvlar, albatta, hisobga kirmaydi. Men ingliz tilida so'zlasha oladigan metis Gomes haqida yozgan edim. U yaxshi xizmatkor, jonini jabborga berib

ishini do‘ndiradi, biroq ko‘pgina kishilarga xos bo‘lgan bir illatdan xoli emas. Biz qishloqdan ketadigan oxirgi kuni-miz, aftidan, Gomes rejalarimiz muhokama qilinayotgan kulbaning bir yerida biqinib olib, gaplarimizni eshitgan bo‘lsa kerak-da. Bizga itdek sodiq pahlavon Sambo o‘z irqiga mansub hamma odamlar qatori metislarni o‘lgudek yomon ko‘rgani uchun ham uni sudrab kulbaga olib kirdi. Sambo kuch-quvvati benihoya zo‘r bo‘lgani uchun hamda qo‘lining bir harakati bilan chapdastlik qilib qurolini olib qo‘ymaganda, Gomes negrni pichoqlab tashlagan bo‘lardi. Biz ikkovini urishib-koyib, yarashtirib, qo‘l olishishga majbur etdik, ish shu bilan tugashiga umid qilamiz. Bizning ikki olimimiz o‘rtasidagi g‘animlik esa pasayish o‘rniga tobora kuchayib, alangananib bormoqda. Tan olish kerakki, Chellenjer o‘zini nihoyatda behayolarcha tutmoqda, Sammerling zaharli tili esa yarashtirishga aslo yo‘l beradigan emas. Masalan, kecha Chellenjer, men Temza sohillarida sayr qilishni yoqtirmayman, deb qoldi – buni qarang-a, vaqt ke-lib insoniyatning eng so‘nggi manzili bo‘lib qoladigan bu joylarga qarasa, yuragi ezilib ketarmish. Professor, mening hokim Vestminster abbatligida dafn etilishiga zarracha ham shubham yo‘q, devdi. Sammerli bo‘lsa nordon narsa yegan-dek basharasini bujmaytirib dedi:

– Menga ma‘lum bo‘lishicha, Milbenk turmasini allaqa-chon buzib tashlashgan-ku.

Chellenjerning shishib ketgan dimog‘i bunaqa igna san-chishlarni pisand ham qilmaydi, shuning uchun ham soqolini selkillatib jilmaydi-da, xuddi kichkina bolaga mo‘rojaat qilgandek dedi:

– Xo‘p, bo‘ldi, bo‘ldi!

Aql-zakovatda bu ikki odam ilm-fan namoyandalarining birinchi qatorida turishadi-yu, lekin aslini olganda baayni yosh bola deysiz. Biri – oriqqina, doimo nolib yuradigan vaysaqi, ikkinchisi esa – miqtidan kelgan, irodali. Tur-

gan-bitgani aql, idrok, dilkashlik... Hayotni qancha o'rgan-sang, bir narsa ikkinchisiga ko'pincha mos kelmasligini aniqroq bilib boraverar ekansan!

Yuqorida tasvirlangan voqeа bo'lib o'tgan kunning ertasiga biz yo'lga tushdik va ana shu sanani ajoyib ekspe-ditsiyamizning boshlanishi deb hisoblash mumkin. Hamma asbob-anjomimiz ikkala qayiqqa joylandi, o'zimiz esa har birida olti kishidan ikki gruppaga bo'lindik, bunda umumiy osoyishtalik manfaatlarini ko'zda tutib, professorlarni ayi-rib, boshqa-boshqa qayiqqa joyladik. Men Chellenjer bilan bir qayiqqa o'tirdim, u sukunat vasvasasi domida churq etmay borar, turish-turmushi bilan muruvvat ko'rsatish yo'llarini izlayotgandek edi. Lekin men uni boshqacha kayfiyatda ham ko'rganim uchun har daqiqada tars etib bir nima deb qolmasaydi, deb qo'rqib yurdim. Bu odam bilan birga bo'lsangiz hech qachon xotirjam yurolmaysiz, lekin unga hamsuhbat bo'lgan odam aslo zerikmaydi, illo birdan jazavasi tutib qolsa-ya, degan tashvishda yuragingni hovuchlab yurishga majbur qiladi u.

Ikki kungacha keng daryo bo'ylab yuqoriga ko'tarildik. Uning suvi ziloldek tip-tiniq bo'lganidan, daryoning tagini ham ko'rish mumkin – Amazonka irmoqlarining hammasida suv shunaqa, boshqa irmoqlardagi suv oq rangda bo'tanasi-mon bo'lib oqadi, chunki bu daryo o'tadigan joyga bog'liq: o'simlik chirindisi bor joydagi daryo suvi tiniq, tuprog'i loyqalangan joydan o'tsa, suvi bo'tana bo'ladi. Qirg'oq os-tonasiga ikki marta duch keldik, ikki safar ham asbob-anjomlarimizni qo'lda ko'tarib, yarim milcha masofani aylanib o'tdik. Ikkala qirg'oq bo'yidagi dov-daraxtlar bir necha asr umr ko'rgan bo'lib, bunday o'rmonдан o'tish qalin butazorlardan yurishga qaraganda oson edi, yuk-yapag'imiz ham noqulaylik tug'dirmasdi. Bu joylar qo'ynida saqlanayotgan sir-asrorning tantanavor shukuhini tasvirlashdan ojizman. Bundan olgan zavq-shavqni aslo unutmeyman.

Shaharda tug‘ilib-o‘sган kishi shox-shabbalari tarvaqay-lab o‘sib balandga chirmashib ketgan bunday azamat daraxtlarning uchi ko‘z ilg‘amas alp qomatlariga qarab yoqa ushlaydi, bunday daraxtlar yashil chaylasining qalinligidan tagi soya-salqin bo‘ladi, ahyon-ahyonda tushadigan qu-yoshning olachalpoq yog‘dusi bu tantanavor qorong‘ilikka zarrin nur sochgandek bo‘ladi. O‘tgan yilgi yaproqlarning qalin yumshoq gilami qadamlarimiz tovushini yutadi. Shu tabiat husniga mast bo‘lib borarkanmiz, o‘zimizni Vest-minster abbatligidagi xo‘mraygan ustunlar aro yurgandek his qilamiz, hatto professor Chellenjer ham to‘ng‘illashini bas qilib, shivirlashga o‘tgan edi. Bir o‘zim bo‘lganimda bormi, bu azamat daraxtlarning nomlarini ikki dunyoda ham bilolmasdim, lekin olimlarimiz qadam-baqadam kedr, ulkan terak, o‘limtiklar bilan ovqatlanadigan ulkan qushlar-ni, boshqa ko‘p daraxt va parrandalarni ko‘rsatib, tavsiflab borishardi. Hayvonot dunyosi qashshoq bo‘lgan bu qit‘a ana shu kabi o‘simliklar va parrandalarga boyligidan insonga asosiy oshiyon bo‘lib qoldi.

Baland daraxtlarning qora tanalarida yorqin arxideylar va rango-rang tovlanayotgan lishayniklar lovullab ko‘ri-nadi, quyosh nuri tasodifan oltin allamanduga, jaksoniya-ning qirmizi yulduzlariga yoki impopeyalarning to‘q-za-ngori boshlariga tushganida, bunday ajib manzara faqat ertaklarda bo‘lishi mumkin derdingiz. Bu mudroq bosgan o‘rmondagи hamma jonzot yuqoriga, nurga intiladi, chunki zulmat – o‘lim. Har bir shox, hatto eng zaif kurtak ham o‘zining kuchliroq va bo‘ychanroq akalariga, novdalarga chirmashib tobora yuqorilab boraveradi. Bu yerda sudra-lib o‘suvchi o‘simliklar nihoyatda katta bo‘ladilar, yev-ropaliklar nazarida, chirmashishga noqobil bo‘lgan o‘simliklar zulmatni yorib chiqishlari bilanoq bu san‘atni egallab olib, yuqoriga intiladilar. Masalan, men bu yerda oddiy qichitqon, jasmin va hatto yasitar palmasining ham kedr

daraxtlarining tanasini o'rab, uning uchiga chiqib olganini ko'rdim.

Pastda, ulug'vor yashil soyabonlar ostida shitir etgan tovush ham, chiyillash ovozi ham eshitilmaydi, lekin qayerdadir balandda, boshimiz uzra harakat tinmaydi. U yerda quyosh nurlarida ilonlar, maymunlar, qushlar va boshqa yalqov jonivorlarning butun bir olami miriqib isinib yotibdi, ehtimol, ular bu sirli qorong'ilik sultanatiga allaqayoqdan kelib qolgan insonlarning mitti-mitti gavdalariga hayrat bilan tikilayotgandirlar.

Tong pallasida va quyosh botayotganda o'rmon baqiroq maymunlarning qichqiriqlari, dumlari uzun to'tiqushlarning qulogni qomatga keltiruvchi chug'ur-chug'uri bilan to'ladi, lekin jazirama tush qizig'ida esa dengiz to'lqini guvullashi ni eslatuvchi hasharotlarning g'o'ng'illashinigina tinglaymiz, boshqa hech nima eshitilmaydi... Boshlari zim-ziko, osmon tomon intilgan, boshimiz uzra savlat bilan turgan bu azamat daraxtzorlardagi tantanavor nag'maning ulug'vorligini hech nima buzmasdi. Faqat bir marta daraxtlarning qalin soyasida allaqanday maymoq oyoqli bir hayvon – chumolixo'rmi, ayiqmi, kalovlanib o'tgandek bo'ldi. Bu Amazonka o'rmonlaridagi yerlarda ham hayot asari borligidan dalolat beruvchi yagona belgi edi.

Bundan tashqari boshqa ba'zi belgililar ham mavjud bo'lib, ular bu sirli puchmoqlarda inson ham borligidan shahodat berardi – bizning yaqinimizda inson bor. Uchinchi kuni goh so'nib boruvchi, goh yana tantanavor gum-burlab avjga chiquvchi bir maromdagи allaqanday g'alati gurullah eshitildi. Bu tovush ertalab ham tingani yo'q. Bu tovush ilk bor eshitilganda qayiqlarimiz bir-biridan ancha olisda, bir necha yard¹ masofada suzardi. Hindular bamisolı

¹ Yard – ingliz o'lcchovi – 0,9144 metrga teng, uch futga barobar.

bronza haykallaridek qotib qolishdi, ularning basharalarida qo‘rquv va dahshat aks etardi.

– Nima bu? – so‘radim men.

– Do‘mbiralar, – mensimaslik ohangida javob berdi lord Jon. – Jangoval do‘mbiralar. Men ularning tovushini eshitganman.

– Ha, ser, bu jangoval do‘mbiralarning tovushi, – tasdiqladi metis Gomes. – Hindular qahriqattiq xalq bo‘ladi. Ular bizni kuzatishyapti. Hindular bizni o‘ldirishmoqchi.

– Qanaqa qilib bizning izimizga tushishgan ekan? – so‘radim men qilt etmay turgan qop-qorong‘i o‘rmondan ko‘zimni uzmay.

Metis yelkasini qisdi.

– Hindular har narsaga qodirlar. Ular bizni kuzatishyapti. Hamisha shunaqa bo‘ladi. Do‘mbirachilar go‘yo o‘zaro so‘zlashib oladilar. Hindlar bizni o‘ldirishmoqchi.

Peshinga borib – yon daftarimda yozilishicha, seshanba kuni sakkizinchı avgust edi – kamida olti-yetti do‘mbiraning gumbur-gumburi har tarafdan bizni o‘rab oldi. Do‘mbira tovushi dam tezlashar, dam sekinlashar edi. Mana, sharqning allaqayeridan tiniq tak-tak eshitildi... tindi... shimolning allaqayeridan qattiq taraqlash eshitildi. Bu tinimsiz taka-tum xuddi savol-javobdek yangradi. Bu sadolarda dahshatli, asablarga favqulodda ta’sir etuvchi allaqanday kuch bor edi. Bu sadolar so‘zga aylanib, bizning metisimiz tinimsiz takrorlayotgan: „O‘ldiramiz... o‘ldiramiz...“ degan ma’noni anglatayotgandek edi. Sadosiz o‘rmonda qilt etgan harakat yo‘q. Yam-yashil o‘rmon bag‘ri faqat tabiatga xos orom bilan sokin va tinch nafas olardi, lekin shu o‘rmon ortidan bizga birodar bo‘lmish odam bolasi yo‘llayotgan yolg‘iz o‘sha shum xabar to‘xtovsiz eshitilib turardi. „O‘ldiramiz!“ – deyishardi sharqdagilar. „O‘ldiramiz!“ – javob berishardi ularga shimolliklar.

Do‘mbiralar kun bo‘yi taka-tumlab, shivirlashdan tinishmadi, ular sadosidagi qutqu hamrohlarimiz orasidagi rangli kishilarning yuzlariga g‘ulu solardi. Hatto eng dadil, maqtanchoq metis ham qo‘rqoqlik qildi chog‘i. Ammo-lekin o‘scha kuni men bir voqeanning shohidi bo‘ldim – Sammerli bilan Chellenjer olivy darajadagi mardlikka – ma’rifatli aql jasoratiga qodir kishilar ekanliklariga amin bo‘ldim. Darvin Argentina gaucholari o‘rtasida, Uolles toshbaqa ovlovchi malayyaliklar orasida ana shunday jasorat namunalarini ko‘rsatishgan edi, Muruvvatli tabiatning qonuni shunday: inson birdaniga ikki narsa ustida o‘ylay olmaydi, ya’ni, ilmiy intilishlar haqida gapirilganda shaxsiy manfaatlarga o‘rin qolmaydi.

Professorlarning ikkovi ham uchib o‘tgan bitta ham qushni, qирг‘оqda uchragan bitta ham giyohni bekor ket-kazmasdilar, sirli tam-tumlarning dahshatli sadolariga ham parvo qilmay bahslashishga ashaddiy ravishda berilib ketishi. Sammerli avvalgidek Chellenjerga ming‘irlar, u esa o‘z odaticha yo‘g‘on tovushi bilan to‘ng‘illardi, lekin u ham, bu ham hindular do‘mbiralarining dahshati to‘g‘risida bir kalima ham so‘z aytmasdi, go‘yo ular Qirollik jamiyatiga qarashli Sent-Jeyms-stritdagi klubining chekish zalida bahslashayotgandek edilar. Ular bir martagina hindularga qijo boqib lutflarini namoyish etdilar, xolos.

– Miranx qabilasining odamxo‘rlari, balki, amayyuaka qabilasining qonxo‘rlaridir, – dedi Chellenjer do‘mbiralar taka-tumi kelayotgan o‘rmon tomonga bosh barmog‘i bilan ishora qilib.

– Mutlaqo to‘g‘ri, ser, – javob berdi Sammerli, – bu yerdagi hamma qabilalar kabi ular ham mongol irqiga mansub, tillari esa qurama, ya’ni polisintetik.

– Albatta poli... sintetik, – takabburona iltifot bilan rozi bo‘ldi Chellenjer. – Menga ma’lum bo‘lishicha, bu qit’ada bundan boshqa til mavjud emas. Menda yuzdan ortiq lahja-

ning yozuvi bor. Lekin mongol irqi masalasiga kelsak, bu masalada shubham bor.

— Bu nazariyaning to‘g‘riligini tan olish uchun qiyosiy anatomiyani yuzaki bilishning o‘zi ham kifoya edi-ku, at-tang, — dedi Sammerli so‘zlariga og‘u qo‘shib.

Chellenjer jangga xezlangan askarlik iyagini cho‘zib qo‘ydi. Shu on ko‘zimizga ko‘ringan narsa uning poxol qal-pog‘i hoshiyasi bilan soqoli bo‘ldi.

— Siz haqsiz, ser, yuzaki tanishuv boshqa hech narsa bera olmaydi. Biroq chuqr bilim boshqacharoq xulosalarga kelishga majbur qiladi.

Ular bir-birlariga qahr bilan tikilib, yeb qo‘ygudek qarab qolishdi, shu chog‘ o‘rmon tomondan kelayotgan: „O‘ldiramiz, o‘ldiramiz... o‘ldiramiz...“ degan aks-sado yana elas-elas quloqqa chalindi.

Kechqurun biz qayiqlarni daryoning o‘rtasiga olib bordik-da, og‘ir toshlardan langar qilib, yuz berishi mumkin bo‘lgan hujumga qarshi tayyorlana boshladik. Biroq tun sokin o‘tdi. Tong otishi bilan yana olg‘a siljiyverdik, do‘mbiralarning tovushi endi tingan edi. Kunduzi soat uchga yaqin yo‘limizni baland bo‘lib qolgan sayozliklar to‘sdi. Bir yarim milcha masofaga cho‘zilgan xuddi mana shu sayozliklar professor Chellenjerning birinchi ekspeditsiyasini halokatga uchratgan edi.

Ochig‘ini aytsam, bu sayozliklarning ko‘rinishi meni te-tiklantirdi — bu garchi zaif bo‘lsa ham, Chellenjer hikoyalaring haqligini tasdiqlovchi birinchi dalil edi.

Xizmatkor hindular qalin butazor oralab avval qayiqlarni olib o‘tishdi, biz oq tanli to‘rt kishi esa miltiqlarimizni qo‘limizga olib izma-iz borarkanmiz, hindularni o‘rmondan nogahon chiqib qolishi mumkin bo‘lgan xatardan ogoh-lantirish uchun baqirib-chaqirib borardik. Kechga borib bizning partiyamiz sayozlikdan eson-omon o‘tib oldi, daryo yuqorisiga o‘n milcha ko‘tarildik-da, tunab qolish uchun

to'xtadik. Mening taxminiy hisob-kitoblarimga qaraganda, bu paytda Amazonka kamida bir necha yuz mil orqamizda qolib ketgandek edi.

Ertasiga tong saharda muhim voqealar ro'y berdi. Al-lanimadan tashvishlangan professor Chellenjer g'ira-shira yoyilmasdanoq ikkala sohilga tikilaverdi. Mana, u nihoyat suvga engashib qolgan bir daraxtni ko'rsatib, quvonch bilan xitob qildi:

- Qani, tortinglar-chi, sizningcha bu nima? – so'radi u.
- Assai palmasi, albatta, – dedi Sammerli.

– To'g'ri. Xuddi mana shu palma menga mo'ljal vazi-fasini bajaradi. Xuddi mana shu sohil bo'ylab yarim mil-chi yuqoriga yursak, daraxtzor panalab turgan shoxobchaga chiqib olamiz. U yerdagi daraxtlar devordek zich bo'lib ketgan, sir o'sha devorning orqasida. Ho've ana, ko'ryapsizlarmi, yam-yashil butazor och-ko'k qamishzor bilan al-mashindi. O'sha yerdagi baland teraklar orasida Noma'lum mamlakatning eshigi bor. Hozir o'zlarинг ham bunga amin bo'lasizlar. Qani, olg'a!

Haqiqatan ham unga qoyil qolishdan o'zga ilojimiz yo'q edi. Och-ko'k qamishlar o'sib yotgan to'qayzor boshlanadigan joyga suzib borib, ichkariga kirdik, keyin uzun xodachalar yordamida qayiqlarni qirg'oqdan uzoqlashtirib, yuz yardcha surdik-da, nihoyat, sokin oqadigan sayozroq, suvi tiniq bo'lgani uchun tagi ko'rinish turgan daryochaga chiqib oldik. Daryoning tor qirg'oqlari yam-yashil daraxt va o'simliklarga burkangan edi.

Bu yerda qalin butazor o'miga qamish o'sishini payqamaydigan odam bu daryoning borligini bilmasligi mumkin. Shu daryo orqasidan sehrli olam boshlanardi.

Ha, bu haqiqatan ham zo'r, sehrli olam edi. Insonning eng zukko aql-idrokigina mana shunday manzarani chiza oladi. Boshimiz uzra qalin shox-shabbalar chirmashib, ta-biiy yashil gumbaz hosil qilgan, ana shu jonli tunnel aro

tip-tiniq zilol daryo suvi jimirlab oqadi. O'zi go'zal bo'l-mish bu daryo suvining bir husniga yashillikka bo'yalib tushayotgan quyosh nurlari o'n husn qo'shardi. Billurdek shaffof, ko'zgudek qo'zg'almas, qirg'oqqa yaqin joylari ko'karib boruvchi aysbergdek suv sathi bamisoli naqshin ravoqlarni eslatuvchi barglar gulchambari orasida eshkak-larimiz zarbidan parcha-parcha bo'lib yaltirardi. Bu haqiqatan ham mo'jizalar mamlakatiga olib borsa arziydigan munosib yo'l edi.

Endi hindularning tovushi eshitilmasdi, buning o'miga hayvonlar tez-tez uchray boshladи, ularning bamaylixotir yurishlaridan hali ovchiga duch kelmaganliklarini bilsa bo'lardi, serjun, qora duxobadek mayin, tishlari oppoq, ko'zlar ayyorona o'ynoqi maymunlar qulqoni qomatga keltiruvchi baqiriq-chaqiriqlari bilan bizni kuzatib qolishadi. Ba'zan amerika timsohi – kayman qirg'oqdan o'zini suvga shaloplab tashlab qoladi. Bitta semiz tapir – qisqa xartumli sute Mizuvchi hayvon – buta orasidan mo'ralab, bir daqiqacha turdi-da, vazmin qadamlar bilan daraxtzorga kirib, g'oyib bo'ldi. Keyin daraxtlar orasida yirik puma – amerika yovvoyi mushugi ko'ringandek bo'ldi; u keta turib, sariq yelkasi osha bizga bir qaragan edi, g'azab to'la ko'k ko'zlar yaltillab ketdi. Bu yerda qushlar, ayniqsa, botqoqlik qushlari nihoyatda ko'p. Suv uzra yuksalgan daraxt tepasiga ibislар – amerika laylaklari, qarqaralar – zangori, to'q-qizil, oppoq patli qushlar gala-gala bo'lishib oshiyon qurbanlar, shaffofdek tiniq suvda esa kamalakning hamma nurlari bilan tovlanayotgan baliqlar g'ujg'on o'ynaydi.

Biz ana shu zarrin-zilol tunnel bo'ylab uch kun suzdik. Uzoqqa tikilib qarasang, zilol suv qayerdan boshlanadi-yu, uning ustiga to'ncarilgan yashil gumbaz qayerdan boshlanadi – bilib bo'lmaydi. Bu daryoning sokin, tinchligini, shaffofligini hech nima buzmagan – bu yerkarda inson qadami hali yetmagan edi.

– Hindular yo'q. Ular Kuripuridan qo'rqishadi, – deb
qo'ydi bir mahal Gomes.

– Kuripuri degani – o'rmon devi, – tushuntirdi lord Jon. – Bu yerdagilar jamiki yomonlikka sabab bo'luvchilar-ni shu nom bilan atashadi. Boyaqish mahalliy kishilar bu joylarga bosh suqishga ham qo'rqa dilar – ularning nazarida, bu yerlarda allaqanday qo'rqinchli maxluqlar bordek.

Uchinchi kuni qayiqlar bilan xayr lashishimiz kerakligi ravshan bo'lib qoldi: daryo tobora sayozlanaverdi, qayiqlarning tagi qumda sirg'anaverib bezor qildi. Axiyri biz ularni suvdan chiqardik-da, o'zimiz tunash uchun qirg'oqdagi butazorga qo'ndik. Ertalab lord Jon bilan men – ikkimiz daryoga parallel ravishda ikki milcha yurib, daryo borgan sari sayozlashayotganiga ishonch hosil qilib qaytdik. Bu xabarni professor Chellenjerga yetkazib, shu bilan uning taxmini to'g'rili gini tasdiqladik va bundan buyon qayiqlarda yurish mumkin emasligini, oxirgi nuqtaga yetganimizni ma'lum qildik. Biz qayiqlarni yuqoriga, qirg'oqqa olib chiqib, shox-shabba tagiga yashirib qo'ydik-da, qaytayotganimizda topish oson bo'lsin uchun yonidagi daraxtga belgi qo'ydik. Keyin asbob-anjomlarni – miltiq, o'q-dori, oziq-ovqat, ko'rpa-yostiq deganday, – mayda-chuydalarni bo'lishib olib, bo'g'cha-bo'g'cha qilib yelkalarimizga ortmoqlab, safarimizning eng og'ir va qiyin bo'lagini bosib o'tish uchun yana yo'lga ravona bo'ldik.

Ertamiz, baxtga qarshi, ikki „xo'roz“imizning olishuvni bilan boshlandi. Ularga qo'shilgan Chellenjer professor Sammerlining ochiq noroziligiga qaramay, ekspeditsiya-ga rahbarlikni o'z qo'liga oldi. Chellenjer hamkasabasi-ga birinchi buyruqni berishi bilanoq (bor-yo'g'i, aneroid barometri ko'tarvoling, degandi, xolos) baloga qoldi.

– So'rashga ruxsat eting, ser, – dedi qo'rqinchli bir xotirjamlik bilan Sammerli, – bizga buyruq qilishga qanday huquqingiz bor?

Chellenjer pov etib yonib, har bir tuki tikkayib ketdi:

– Ekspeditsiya boshlig‘i huquqidan foydalanan, professor Sammerli!

– Men sizni rahbar sifatida tan olmasligimni izhor qilishga majburman, ser.

– E, bundoq deng! – Chellenjer bamisoli fil viqori bilan uni mazax qilgandek ta’zimga egildi. – Unda mening o‘rnim oralaringda qayerda bo‘lishini siz, muhtaram zot, lutf-u karamingizni darig‘ tutmay ko‘rsatib berarsiz?

– Marhamat, ser. Siz – gaplari shubha ostiga olingan odamsiz, biz bo‘lsak – sizni tekshirish uchun tuzilgan komissiya a’zolarimiz. Siz o‘z hakamlaringiz bilan yurib-siz, ser!

– E shafqatli Parvardigor! – xitob qildi Chellenjer to‘ntarib qo‘yilgan qayiq ustiga o‘tirarkan. – Unday bo‘lsa o‘z yo‘lingizdan boravering, men esam shoshamasdan orqangizdan ketaveraman. Bu ekspeditsiyaga boshchilik qilmaganimdan keyin uning oldida borishimning hojati yo‘q.

Xudoning inoyati bilan, xayriyatki, ekspeditsiyamizda aqliraso kishilardan ikki inson bor ekan – lord Jon bilan men – bo‘lmasa zukko olimlarimizning ahmoqona qiliqlari va dahanaki janglari tufayli Londonga qo‘limizni burnimizga tiqib qaytgan bo‘lardik. Ularni tinchitguncha o‘lib bo‘ldik – koyidik, yalindik, tushuntirdik! Nihoyat, Sammerli trubkasini torta-torta jirkangandek tirjayib, olg‘a yurdi, Chellenjer bo‘lsa vaysay-vaysay uning ortidan birov sudragandek qadam bosdi. Baxtimizga, ikkala donishmandimiz shundan bir necha kun avval edinburglik doktor Il-lingvortni bir chaqaga ham olmay kelishayotganini payqab qolgandik, shu narsa jonimizga oro kirdi. Shunday qilib, shotlandiyalik zoologning nomini tilga olishimiz bilanoq qaynab turgan munozara taqqa to‘xtab, ikkala professor muvaqqat ittifoq tuzishib, o‘zlarining umumiyluxoliflari ni yomonlab ketishdi.

Turnaqator bo'lib qirg'oq bo'y lab borarkanmiz, tez orada daryoning tobora torayib, anhorga aylanib qolganini, anhor esa o'z navbatida bulutsimon giyohlar bosib yotgan, tiz-zamizgacha botib ketadigan botqoqlik bag'riga singib yo'q bo'lib ketayotganini ko'rdik. Bu yerda pashsha va turli-tuman chivinlarning galalari quyuq bulutdek g'ujg'on o'ynardi, bundan biroz yengil tortib, qattiq yerga oyoq qo'ydik; o'rmonni aylanib o'tish uchun uzoq yo'l bosib, bu badbaxt botqoqlikni ortda qoldirdik. Undagi darrandalarning g'uvullashi uzoq vaqtgacha quloglarimizdan ketmadi.

Qayiqlarni yashirib qo'yganimizning ertasiga bu yarning tabiatи keskin o'zgardi. Doimo yuqorilab bori-shimizga to'g'ri keldi, o'rmon borgan sari siyraklashib, o'zining tropik tarovatini yo'qotib fayzsizlanaverdi. Amazonka vodiysining balchiqsimon loyi bilan ozuqlangan azamat daraxtlar ornini kokos va xurmo daraxtlari egallab bordi. Ular changalzorlar orasida g'uj-g'uj bo'lib o'sishgandi. Namtoq pasttekisliklarda yaproqlari yergacha tegadigan palmalar o'sardi. Biz, asosan, kompasga qarab yurardik, shu fursatda Chellenjer bilan ikki hindu o'rtasida qaysi yo'l dan borish masalasida janjal chiqdi, ikkisida ham biz tanlangan yo'l professorning ra'yiga zid keldi, buni u darg'azab bo'lib: „Hozirgi zamon Yevropa madaniyatining mukammal mahsulidan bebahra qolib, ibtidoiy yovvoyilarning al-damchi instinctlariga ishonish“, – deb baholadi. Uchinchi kuni biz hindularga ishonib to'g'ri ish qilganimiz ma'lum bo'ldi. Chellenjerning o'zi birinchi sayohati davridan esida qolgan ba'zi belgilarni tanidi, bir yerda esa kuygan to'rtta toshga duch keldik: bu Chellenjer avval oshiyon qurgan joy izlaridan nishona edi.

Yuqoriga chiqish hamon davom etardi; ulkan-ulkan xarsanglar do'mpayib-do'mpayib yotgan tepalikdan o'tishga ikki kun vaqtimiz ketdi. O't-o'lanylarning turqi-tarovati yana o'zgardi, avvalgi tropik go'zallikdan endi „fil suyagi“

palmalari-yu, ko'plab ajoyib orxideylargina qoldi. Ular orasida kamyob Nittonia Vaxillaria ajoyib katlen va odonto glossumlarning pushti va qirmizi gullarini ajratishni bilib olgandim. Tepalikdag'i yoriqlar aro mayda toshlar tagidan oqayotgan buloqlar bo'yida paporotniklar o'sib yotardi. Oqshomlari, odatda, o'zimizning Angliyadagi kechqurung'i shoxona ovqat uchun pishiriladigan xonbaliqni eslatadigan beli ko'k-qoramtil baliqchalar gala-gala bo'lib g'ujg'on o'ynayotgan biror buloqning bo'yiga qo'nardik.

Yo'l yurishimizning to'qqizinchi kuni, mening hisoblarimga ko'ra, qayiqlarimiz yashiringan joydan yuz yigirma mil masofaga uzoqlashganimizda daraxtlar butunlay siyraklashib, butalargina qoldi. Butazorlar ham o'z navbatida bepoyon bambukzorlar bilan almashindi. Bambuklar shu qadar qalin o'sishgandiki, ularni pichoq va hindularning oyboltasi bilan qirqib, o'zimizga yo'l ochib borardik. Bu ishga bir kun – ertalab soat yettidan kech soat sakkizgacha vaqtimiz ketdi, ikki martagina qisqa muddatga dam oldik, xolos. Bundan ham battar charchatadigan, zerikalli biror yumushni topish amri mahol! Hatto bambuklari kesilib yo'l ochgan joyimdan ko'radian ufq o'n-o'n ikki yarddan oshmasdi; qolgan vaqtning hammasida oq parusina ko'ylak kiygan lord Jonning yelkasini hamda bambuklar devorinigina ko'rardim, xolos. Tig' uchidek ingichka quyosh nurlari bambuklar osha yerga tushardi. Besh futcha tepada – boshimiz uzra esa lojuvard osmon qo'ynida bambuk populkari silkinib turardi. Bu chakalakzorda qanday hayvonlar yashashini bilmayman-u, lekin judayam yaqinimizda allaqanday maxluqning og'ir-og'ir qadam bosib kelayotganini bir necha marta eshitdik. Lord Jon, bu Janubiy Amerika tuyalaridan guanako yoki lama bo'lsa kerak, deb o'yladi. Qosh qoraygandagina bambukzordan chiqib oldik, oxiri tugamaydigandek tuyulgan bu kunni ado qilib, rosayam charchab-horib, darhol qo'nalg'a – lager tuzdik.

Ertasiga tong otishi bilanoq yo'lga tushdik. Yana joyning tabiat o'zgara boshladi. Orqamizda qolgan bambuklarning sariq devori ko'zga yaqqol ko'rini turardi. Oldimizda u yer-bu yerida yakkam-dukkam daraxtsimon paporotniklar o'sgan, o'zi esa sag'risi kitning gavdasiga o'xshab ketadi-gan, tobora yuqorilab boradigan biyday yalanglik yastanib yotardi. Biz bu tepalikdan choshgohga yaqin oshib o'tdik, uning naryog'ida vodiy ko'rindi, uyog'i esa ufq tomon asta-sekin yumaloqlashib boradigan nishablik. Bu yerda, tepaliklar silsilasidan birida ajib voqeа bo'lib o'tdi, uning qanchalik muhimligi keyingi tafsilotlardan ma'lum bo'ladi.

Ikki hindu bilan birga qadam tashlab borayotgan professor Chellenjer qo'qqisdan to'xtadi-da, o'ng tomondagi allanimaga ishora qilib, hayajon bilan qo'lini silkiy boshla-di. Biz o'sha tomonga qarab, taxminan bir mil naridagi ulkan kulrang qushga o'xshagan bir narsaga ko'zimiz tushdi Qush yer uzra pastlab, qanotlarini bir maromda shoshmay qoqib, daraxtlar orqasida ko'zdan g'oyib bo'ldi.

– Ko'rdilaringizmi? – qichqirdi Chellenjer tantanavor tovush bilan. – Sammerli, siz ham ko'rdingiz, a?

Uning hamkasabasi g'alati qush g'oyib bo'lgan tomon-dan ko'zini uzmay turardi.

– Sizningcha, bu nima o'zi? – so'radi u.

– Nima deganingiz nimasi? Pterodaktil!

Sammerli istehzo bilan xaxolab kului.

– Soxaptero deng! – dedi u. – Bu turna, eng oddiy tur-naning o'zi.

Chellenjer xit bo'lib, tili kalimaga kelmay qoldi. U javob berish o'mniga yuk-yapag'ini yelkasiga ortdi-da, olg'a yurib ketdi. Lekin men bilan yonma-yon borayotgan lord Jonning qiyofasi odatdagidan jiddiyroq edi. Uning qo'li-da – seysovsk durbini.

– Men, har qalay, uni yaxshigina ko'rib oldim, – dedi u. – Buning nimaligini bilmayman-u, lekin ovchilik tajri-

bamni garovga qo'yib aytamanki, bunaqa qushni umrimda ko'rmaganman.

Ishlarimiz mana shunaqa. Haqiqatan ham Noma'lum mamlakatga yetib keldikmi, rahbarimiz og'zidan tushmaydigan yo'qolgan olam ostonasida turibmizmi? Mening yozuvlarimni o'qisangiz, o'zim qancha narsa bilsam, siz ham shunchalik bilasiz. Bunaqa voqealar ortiq qaytarilmadi, o'sha kuni hayotimizda boshqa hech qanday muhim yangilik ro'y bermadi.

Shunday qilib, aziz kitobxonlarim, sizlarga qachonlardir men bilan hamsuhbat bo'lish nasib etsa, biz sizlar bilan keng daryo bo'ylab yuqoriga ko'tarildik, qamishlar osha o'tib, yashil tunnelga kirdik, palmalar tagidan yurib, qiyalikdan tushib bordik, bambukzordan bir amallab chiqib olib, daraxtsimon paporotniklar o'sib yotgan tekislikka tushdik, mana endi sayohatimizdan ko'zlagan manzilimiz ro'paramizda turipti.

Tepaliklarning ikkinchi silsilasidan o'tgach, palma daraxtlari bilan qoplangan torgina vodiyni ko'rdik; vodiy orqasidagi qizil qoyalarning uzun chizig'i albomdagagi suratlardan ko'zimga tanishdek tuyuldi. Hozir ko'rganlarimni yozyapman-u, lekin ko'z oldimizdag'i bu qoyalarning o'sha albomdagagi tasvir bilan o'xshashligi shubhasiz. Bu qoyalarn bilan qo'nalg'amiz orasidagi eng qisqa masofa yetti mildan oshmaydi, qoyalarn silsilasi ancha narida burilib, ko'z ilg'amas ufqqa singib ketadi.

Chellenjer jangda g'olib chiqqan xo'rozdek terisiga sig'may lager bo'ylab u yoqdan bu yoqqa yurgani-yurgan; Sammerli churq etmaydi, lekin avvalgidek shubhalanishi ni qo'ymaydi. Yana bir kun o'tsa bas, hamma shubhalarimiz bartaraf bo'ladi. Hozircha men bu xatni bambukzorda qo'lini kesib olgan va qo'yib yuborishimizni talab qilayotgan Xosedan jo'natyapman. Xat, har qalay, egasiga tegishiga ishonaman. Imkoniyat tug'ilishi bilanoq yana yozaman.

Xatimda bayon qilgan narsalarimni tushunishlaringga yordam berar degan umidda sayohatimizning taxminiy planini ham maqolamga ilova qildim.

TO'QQIZINCHI BOB

Bu kimning ham tushiga kiribdi deysiz?

Katta falokatga yo'liqdik. Bu kimning ham tushiga kiribdi deysiz? Endi boshimizga falokat ustiga falokat yog'ilavermasa go'rga edi. Balki, mana shu sirli, odam bolasi oyoq bosmagan dasht-u biyobonda bir umr qolib ketarmiz. Yuz bergen voqeа meni shu qadar gangitib qo'yдiki, shu choqqacha nimalar bo'layotganiniyam, kelajakda nimalar yuz berishiniyam angolmay qoldim. Bugunim ozor chekkan miyamga dahshat solsa, ertam zim-ziyo tundek qop-qorong'i edi.

Bunday og'ir ahvolga tushgan boshqa odamni topish amri mahol. Ahvolimiz shu qadar nochor ediki, men sizga bu tog'lar silsilasining aniq koordinatlarini ma'lum qilib, do'stlardan qutqarish guruhi yuboringlar, deb so'rashni lozim deb hysoblayman. Shunday guruhnini tuzib yuborishganlarida ham, uning Janubiy Amerikaga yetib kelgunicha yoq bizning taqdirimiz hal bo'lib qolishi turgan gap edi. Mening uch hamrohim tegirmonga tushsa butun chiqadigan odamlar, har biri kamoli zukko, matonatli va jasur kishilar. Bizning umidimiz shundan, xuddi mana shundan.

Ha, biz xuddi Oyga borib tushgandek har qanday yordam kelishidan umidimizni uzgan edik. Mabodo bu falokatdan qutulib keta olsak, faqat o'z kuchimizdan madad olamiz. Hamrohlarimning sokin chehralariga boqqanimda, umidsizlik zulmati tarqalib ketgandek bo'ladi. O'zim ham shunday sabotliligidan bilan g'ururlanaman, deyishga jur'at

etaman. Aslini olganda esa og‘ir shubhalar ichida iztirob chekardim.

Endi keling, bizning boshimizga tushgan falokatning hamma tafsilotlarini birma-bir bayon qilib berishga ijozat eting.

Men keyingi hisobotimda professor Chellenjer aytgan tog‘lar silsilasi halqadek o‘rab olgan biyday dashtdan yetti mil masofada turganimizni yozgan edim. Guruhimiz bu yassitog‘ yaqiniga kelganda professor uning balandligini ancha kamaytirib aytgandek tuyuldi menga, uning ba’zi joylari yetti fut kelarkan kamida. Aftidan, bu qoyalar bazalt jinslidan tashkil topgan bo‘lsa-da, ular turli-tuman qatlamlardan iborat ekanligi ham ko‘zga tashlanardi. Edinburg yaqinidagi Selisberiy qoyatoshlari ham shunaqaligini ko‘rish numkin edi. Tog‘lar silsilasining cho‘qqisi o‘t-o‘lanlarga ourkangan, qoyalarning chetlarida butalar, ularning orqasida esa baland-baland daraxtlar o‘sib yotibdi. Tirik jon bu yerda yo‘q, albatta.

O‘sha kechasi biz tog‘lar silsilasining shundoq etagida, bo‘m-bo‘sh, befayz bir maydonda lager qurdik. Tepamizza yuksalgan qizil qoyalar tippa-tik bo‘lib qolmay, chetlari egilibroq turganidan bu tomondan ularga chiqishning iloji yo‘q edi. Lagerimiz yaqinida tepasi torayib boradigan qoyatosh tikkayib turibdi. Men bu qoyatosh haqida boyaga gapirgan edim, shekilli. U cherkovlarning teпасидаги учи ингичкалашиб boradigan nayzaga o‘xshardi. Daraxtlar bilan qoplangan cho‘qqisining balandligi yassitog‘ning balandligiga teng kelib qoladi, ular orasini jarlik ajratib turadi, xolos. Bu qoyatosh bilan unga yaqin tog‘lar silsilasining tarmog‘i uncha yuksak emas – nazarimda, besh yuz-olti yuz fut kelar, undan balandmas.

— Men otib olgan pterodaktil xuddi mana shu daraxtga qo‘nib turgan edi, — dedi professor. — Qoyatoshning yarmiga-

cha tirmashib chiqibman. Menga o'xshagan yaxshi alpinist cho'qqiga ham bermalol chiqqa oladi, deb o'ylayman, ammo baribir yassitog'ning cho'qqisiga chiqish mumkin emas.

Chellenjer o'zining pterodaktili haqida gap sotarkan, men professor Sammerlini kuzatardim va uning xulq-atvorida ilk bor allaqanday yangilik sezdim; u muxolifiga ro'yirost ishonib, hatto pushaymon alomatlarini ham zohir qila boshlagandi. Uning lablarida noxush zaharxanda g'oyib bo'lgan, rangi quv o'chgancha, hayratini yashirishga urinmasdi ham. Chellenjer ham uning bu holatini sezgan shekilli, g'alaba nashidasini surayotgandi.

— Men pterodaktil haqida gapirganimda professor Sammerli, albatta, oddiy laylakni ko'zda tutyapti, — dedi u qo'pollik bilan kesatib, — lekin bu laylakda pat degan narsa yo'q, badanini g'ayritabiyy teri qoplagan, qanotlari orasida parda bor, tumshug'ida esa qator-qator tish.

Chellenjer u tomon qulluq qilib engashdi, ko'zlarini qisib qo'ydi; hamkasabasi bunga chiday olmay undan uzoqlashdi.

Ertalab oziq-ovqatni tejashimiz zarur bo'lgani uchun qahva va maniok¹ bilan yengilgina nonushta qilib olganimizdan so'ng, harbiy kengash chaqirib, yassitog' ustiga qanday ko'tarilish masalasini muhokama qildik.

Professor Chellenjer misli ko'rilmagan bir tantanavorlik bilan raislik qildi — oliymaqom taxtidan tushsa o'lib qolar.

Mana shunday bir manzarani ko'zingiz oldiga keltingir-a: poxol shlapasini boshiga qo'ndirib olgan bu serso-qol kishi qovoqlarini qisganicha bizga tikilib, hozirgi ahvolimiz va bundan buyongi rejalarimiz to'g'risida so'zlayapti. Uning oldida biz uchalamiz: toza havoda miriqib, baquvvat bo'lib, qorayib ketgan kaminai kamtarin qulingiz, avvalgi ishonchsizlik qiyofasini o'zgartirmay viqor bilan trubkasi-

---

¹ *Maniok* — sutli o'simliklar oilasiga mansub giyoh, ildizi, mevasini pisirib yeyish mumkin.

dagi tamakisini buruqsitayotgan Sammerli va miltig‘iga suyangancha, burgutona nigohini notiqqa tikkani oriqqina lord Jon poygakda o‘tiribmiz. Orqamizda esa ikki qora metis bilan g‘uj bo‘lib olishgan hindular, oldinda bo‘lsa – ezgu mo‘ljalimizga yetish yo‘lida g‘ov bo‘lib turgan qovurg‘asimon qizg‘ish qoyalar yuksalgan.

– Bu yassitog‘ga ko‘tarilish uchun birinchi kelganimda bor hunarimni ishlatganimni gapirishning hojati bormikin? – gapini boshladi rahbarimiz. – Mendek tajribali alpinistki buni uddalay olmapti, boshqalarga yo‘l bo‘lsin. Rostini aytsam, o‘shanda hech qanaqa alpinistik anjomlari yo‘q ediku-ya, lekin men bu safar ularni g‘amlab keldim, endi nima bo‘lsa ham shular yordamida qoyaning cho‘qqisiga albatta chiqaman. Aytganday, tog‘ning bosh cho‘qqisiga bu tomonidan ko‘tarilish haqida hozircha o‘ylamasda ham bo‘ladi. O‘tgan safar men shoshilgandim – yog‘insochin mavsumi boshlangandi, buning ustiga g‘amlab kelgan oziq-ovqatlarim ham tugayozgandi. Ana shu sabablarga ko‘ra vaqtim ziq bo‘lib, tog‘ cho‘qqisini sharq tomonidan olti milcha yurib aylanib o‘tishga ulgurdim, xolos, lekin ko‘tarilish uchun qulay biror joyni topa olmagan edim. Xo‘s, endi nima qilamiz?

– Menimcha, sog‘lom aql bizga bitta yo‘lni ko‘rsatib turipti, – gapga tushdi professor Sammerli. – Modomiki siz bu tog‘ni sharq tomonidan tekshirgan ekansiz, endi g‘arbgan borish kerak, u tomonidan chiqishning iloji bormi-yo‘qmi, qarash lozim.

– To‘g‘ri, – quvvatladi uni lord Jon. – Menimcha, bu tog‘ tizmasi uncha katta emas. Biz uni aylanib o‘tamiz-da, yo kerakli narsani qidirib topamiz, yoxud chiqqan joyimizga qaytib kelamiz.

– Men navqiron do‘stimga, – dedi Chellenjer (u menga hamisha o‘n yashar bolaga murojaat qilgandek gapirardi), – tushuntirganman-ku, tog‘ga osongina chiqib bo‘lmaydi

deb, buning sababi juda jo'n: bordi-yu shunday bo'lganida yassitog' boshqa olamdan kesilib qolmagan, unda turlarning yashashi uchun bizga ma'lum bo'lмаган qonunlarga zid keluvchi barcha shart-sharoitlar yaratilmagan bo'lardi. Lekin shunga qaramasdan bu tog' qiyaliklarida tajribali alpinistlar chiqa oladigan, ammo og'ir, beso'naqay hayvonlar o'ta olmaydigan joylar bor deb hisoblayman. Ana shunday joylardan kamida bittasi borligiga aminman.

– Bunday ishonch bilan aytishingizga sabab nima, ser? – shartta so'radi undan Sammerli.

– Bunga sabab o'tmishdoshim, amerikalik Mepl-Uaytning bir amallab bu yassitog'ga chiqishga muvaffaq bo'l-ganidir. Bo'lmasa albomidagi bahaybat maxluqning rasmini qanday chizgan bo'lardi?

– Binobarin, siz bularning hammasi tekshirilmasdan oldinoq yo'rg'alab oldinga ketyapsiz, – qaysarlik bilan e'tiroz bildirdi Sammerli. – Men yassitog'ning mavjudligini tan olaman, chunki u ko'z oldimda turipti, lekin unda hayot borligini hali hech kim menga isbot qilib bergani yo'q.

– Muhtaram ser, siz tan olasizmi, olmaysizmi, buning aslo ahamiyati yo'q. Lekin nafsilamrini aytganda, yassitog' borligining o'zi ongingizga yetib borganidan xursandman, – Chellenjer boshini ko'tardi-da, o'rnidan sapchib turib, Sammerlining yoqasidan oldi, iyagini yuqori ko'tardi. – Qani aytning-chi, ser, – qichqirdi bo'g'ilib xirillarkan, – yassitog'da hayvonlar olami mavjudligiga endi ishondingizmi?

Men bu tog'lar tizmasining cheti qalin o't-o'lanlar bilan qoplanganini aytib o'tgandim. Mana endi ana shu o't-o'lanlar orasida allaqanday qora, yaltiroq mavjudot ko'rinish qoldi. U sekin-asta jar tomon sudralib yurdi, shunda biz uni yaxshilab ko'rib oldik: u boshi yumaloq belkurakka o'xshagan kattakon ilon ekan. Ilon xuddi sirlangandek silliq tangalarini quyosh nurlarida jilvalantirgandek jar yoqasida bir

daqiqacha lapanglab turdi-da, keyin orqasiga qayrilib, butalar orasida g‘oyib bo‘ldi.

Bu manzara Sammerlini shunchalik mahliyo qilib qo‘ygan ediki, u hatto Chellenjerning changalidan qutulib ketishga ham harakat qilmasdi, lekin ilon g‘oyib bo‘lgach, u hamkasabasini itarib yubordi-da, yana o‘zini g‘oz tutdi.

– Professor Chellenjer, – dedi u, – o‘z so‘zlarining rostligiga ishontirish uchun boshimni osmonga qaratishdan boshqacharoq usul qo‘llaganingizda juda xursand bo‘lur edim. Hatto jaydari bo‘g‘ma ilonning paydo bo‘lishi ham bu beboshligingizni oqlay olmaydi.

– Har qalay, yassitog‘da hayot bor! – tantanavor qichqirdi uning hamkasabasi. – Mana endi mening tezisim shu qadar aniq dalil bilan tasdiqlangach, uni hatto eng kaltabin qaysarlar ham shubha ostiga ololmaydi, qo‘nalg‘amizni tark etib, tog‘ga chiqsa bo‘ladigan joyni topish uchun g‘arb tomon yurishni taklif qilaman.

Tog‘ning etaklari toshloq, notejis bo‘lgani uchun biz sekin, qiyinchlik bilan olg‘a siljirdik. Lekin bexosdan oyog‘imiz ostidan chiqib qolgan topilma bizni ruhlantirib yubordi: biz allakimlarning burungi qo‘nalg‘asiga duch kelgan edik. Toshlar orasida chikago go‘sht konservalari bankalaridan bir nechtasi, ularni ochadigan siniq pichoq, „Konyak“ yozuvli shisha va bunday joylarda bo‘ladigan boshqa mayda-chuydalar yotardi. G‘ijimlab tashlangan qo‘oz „Chikago demokrati“ gazetasi bo‘lsa ham uning qachon chiqqanini bila olmadik.

– Meniki emas, – dedi Chellenjer. – Bularni Mepl-Uayt qoldirgan bo‘lishi kerak.

Lord Jon qo‘nalg‘a soyasiga joylashgan baland daraxtsimon paporotnikning tanasiga sinchkovlik bilan uzoq tikildi.

– Buni qaranglar-a, – dedi u. – Menimcha, bu yo‘l ko‘rsatuvchi ustunga o‘xshaydi.

Daraxtga o'tkir uchini g'arbgan qaratib, payraxa qoqib qo'yilibdi.

– Mutlaqo to'g'ri! – dedi Chellenjer qichqirib. – Shunday bo'lishi kerak-da! O'tmishdoshimiz oldindagi yo'li xatarli ekanligini bilib, mabodo meni qidirib qolishsa topishsin, deb ana shu belgini qoldirgan. To'xtab turinglar, hali yana boshqa narsalar ham topib olarmiz.

U haq bo'lib chiqdi, lekin biz ko'rgan narsa favqulodda kutilmagan va niroyatda qo'rquinchli bo'lib chiqdi! Tog'ning shundoqqina etagida baland o'sgan bambuklar zikh saf tortgan edi, bunday bambukzordan, sayohatimizning dastlabki kunlarida, o'tguncha o'lib bo'lgan edik. Bambuk poyalari ba'zan yigirma futdan ham uzun bo'lib, qoziqning nayzasidek o'tkir, baquvvat uchlari esa ko'kka sanchilgan-dek dikkayib-dikkayib turardi. Biz ana shu bambuklar qatori yonidan borarkanmiz, qo'qqisdan allaqanday oq narsa ning yalt etib ketganini payqab qoldik. Men poyalar orasiga boshimni suqqan edim, odamning bosh suyagini ko'rib qoldim. Undan bir necha qadam joyda, chekkaroqda skeletning o'zi ham yer bilan bitta bo'lib yotardi.

Hindular pichoqlarini ishga solib tezlik bilan bu yerni ochib, tozalashgan edi, bunda yuz bergen fofija butun tafsilatlari bilan ko'z oldimizda namoyon bo'ldi qo'ydi. Halok bo'lgan kishining kiyimlari chirib, uvadalarigina qolipti, qoq suyagi qolgan oyog'idagi boshmog'i hali butun, unga qarab bu poyabzalning sobiq egasi yevropalik deb hukm chiqarish mumkin edi. Suyaklar orasida Nyu-Yorkdagい „Gudzon“ firmasi ishlab chiqargan oltin soat, zanjirga mahkamlangan stilografik qalam yotardi. Qopqog'iga „J. K. ga A. E. S. dan“ deb o'yib yozilgan. Kumush portsigar ham shu yerda yotardi. Portsigar hali qorayib ulgurmagan, demak, baxtsiz hodisa yuz bergeniga ko'p vaqt bo'lgan emas.

– Bu kim o'zi? – so'radi lord Jon. – Eh bechora, bittayam suyagi butun qolmapti-ya!

— Qobirg‘alari orasidan bambuk ham o‘sib chiqipti,— dedi Sammerli. — Aslida-ku, bambuk juda tez o‘sadi-ya, lekin skelet bu yerda yotganidan buyon uning poyasi yigirma fut balandga ko‘tarilganiga aql bovar qilmaydi.

— Halok bo‘lgan kishining shaxsi masalasiga kelganimizda, — dedi Chellenjer, — bu xususda menda hech qanday shubha yo‘q. Gatsiendda sizlarga qo‘shilishdan oldinroq Mepl-Uayt haqida aniq ma’lumotlar olganman. Para shahrida hech kim uni tanimas ekan. Baxtimga, uning albomidagi bitta rasm jonga oro kirib, meni to‘g‘ri yo‘lga solib yubordi. Rosariodagi allaqaysi ruhoniy uyidagi nonushta tasvirlangan rasm esingizdam? Men ana shu ruhoniyni qidirib topishga muvaffaq bo‘ldim, garchi bu odam ali desang bali deydigan qaysar, diniy e’tiqodlar hozirgi zamon fanining buzg‘unchilik harakatlariga tob berolmasligini isbotlashga urinayotganimda jizzakilik qilib, jahli chiqqan bo‘lsa-da, har qalay, suhbatimiz zoye ketmadi. Mepl-Uayt Rosarioga to‘rt yil burun, ya’ni o‘limidan ikki yil avval kelgan ekan. U yolg‘iz bo‘lmay, amerikalik Jeyms Kolver degan do‘sti sayohatda unga hamrohlik qilgan ekan, ammo u qirg‘oqqa tushmagan va ruhoniy bilan ko‘rishmagan. Shuning uchun ham ro‘paramizdagি skelet xuddi ana shu Jeyms Kolverni ekanligiga shubha qilmasak bo‘ladi.

— Uning halokati shart-sharoitlari ham ana shunday shuhaga juda kam o‘rin qoldiradi, — dedi lord Jon, — U qoyadan yiqilib tushgan, yo bo‘lmasa tepadan tashlab yuborilgan-u, bombukka sanchilgan. Bo‘lmasa suyaklarining singanini izohlab bo‘lmaydi. Buning ustiga bambuk uning badanini bunchalik tez teshib o‘sib ketolmasdi.

Biz oldimizda yotgan suyaklarni churq etmay ko‘zdan kechirar ekanmiz, lord Jon Rokston aytgan gaplarning mag‘izini chaqib, mulohaza yuritardik. Qoyaning chiqib turgan joyi bambukzor uzra bamisoli og‘ir bolg‘adek osilib turardi. Amerikalik o‘sha yerdan tushib ketgan. Lekin o‘zi

yiqilganmikin? Bu haqiqatan ham baxtsiz hodisamikin? Balki... Bu noma'lum mamlakat ko'zimizga allaqanday mudhish va qo'rqinchli ko'rinish ketdi.

Biz oradagi sukutni buzmay yo'lga tushib, rivoyatlarga ishoniladigan bo'lsa, o'rkach-o'rkach to'lqinlari kemalar-ning machtalari uzra baland ko'tarilib-ko'tarilib turadigan ufqdan ufqqa cho'zilib ketgan bepoyon Arktika muzlikla-rini eslatadigan tik va silliq tosh devorlar yonidan olg'a boraverdik. Besh mil yo'l yoursak-da, bu qoyalar silsilasida bitta ham yoriqni, hatto darz ketgan joyni ham uchratma-dik. Lekin birdan qarshimizda umid uchquni yalt etib ketdi. Yomg'ir zarralari tusha olmaydigan chuchurchada avval-gidek g'arbgaga yurishni ko'rsatuvchi o'q bo'r bilan chizib ko'rsatilgan edi.

– Yana Mepl-Uayt, – dedi professor Chellenjer. – U, aftidan, mening izimdan mehribon, g'amxo'r kishilar ke-lishadi-ku, deb o'ylagan bo'lsa kerak-da.

– Demak, uning yonida bo'r bo'lgan ekan-da?

– Bo'lmasa-chi! Uning yo'l xaltasida pastel qalamlari bilan rosa bir yashik bo'r bor edi. Oq qalamining qoldig'ini ko'rganday bo'lganim esingga tushdi.

– Juda ishonchli dalil, – dedi Sammerli. – Xo'sh, qani uning ishoralariga amal qilib, g'arb tomon yuraveraylik-chi.

Biz yana besh mil yo'l yurganimizdan keyin qoyaga chizilgan oq o'qni ko'rdik. Mana shu yerdagi tosh devor-da birinchi torgina yoriq paydo bo'ldi. Yoriqda yana o'q chizilgan bo'lib, u qayoqqadir yuqoriga ishora qilib turardi.

O, naqadar so'lim, shukuhli bu diyor! Boshlaridagi ul-kan-ulkan qoyalar ko'kka bo'y cho'zgan, zangori osmonda pag'a-pag'a bulutlar suzadi, tangadek oftob tushmaydi, ikki qayta o'rab turgan yashillikdan quyosh nuri o'ta olmaydi. Biz bir necha soatdan beri hech narsa yeganimiz yo'q, tosh yo'ldan qiynalib yurishimiz tozayam tinkamizni quritgan,

shunday joyda to'xtab orom olmay bo'ladimi! Hindularga chodir tikishni buyurdik-da, to'rtovimiz ikki metis hamrohligida tor daraning ichi tomon yurdik.

Daranning og'zi eniga qirq futdan ziyod bo'lsa-da, keyin tezda torayib-torayib, oxiri qiyalikka taqaladi, u judayam nishab va sirg'anchiq bo'lganidan, bu yerdan yuqoriga chiqish haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Bizning o'tmishdoshimiz bundan boshqa joyni ko'zda tutgani aniq. Orqamizga qaytdik – daraning chuqurligi bor-yo'g'i chorak milcha kelardi, birdan lord Jonning o'tkir ko'zi bizga kerak bo'lgan narsaga tushib qoldi. Shundoqqina boshimizda, balandda, zim-ziyo joyda yana-da qop-qora dog' ko'rindi. Bu, shubhasiz, allaqanday g'orning og'zi edi.

Vodiy etagida toshlar uymalashib yotgani uchun tepaga qynalmay chiga oldik. Hamma shak-shubhalarimiz bararaf bo'ldi. Mana o'sha g'orga kiriladigan joy, uning oldida yana bo'r bilan chizilgan o'q! Demak, shu yerdan, xuddi mana shu joyning o'zidan Mepl-Uayt va uning baxtiqaro hamrohi yassitog' tepasiga ko'tarila boshlagan.

Biz shu qadar hayajonlanib ketdikki, hatto lagerimizga qaytib borishniyam o'ylamay qoldik. Tezlik bilan g'orni tekshirib chiqishni xohlardik. Lord Jon yagona nur manbayimiz xizmatini o'tashi kerak bo'lgan elektr fonarchasini yelkasiga osib olgan qopchig'idan chiqarib, qoyalarga sariq nurlar tushirib olg'a yurdik. Undan keyinda qolmay borardik.

Devorlarining silliqligiga, uyum-uyum toshlarining yumaloqligiga qaraganda, qoyalarning bu chuqurini suv yuvib ketgan edi. Uning ichiga bitta-bitta bo'lib, judayam engashib zo'rg'a kira oldik. Dastlabki ellik yard masofa davomida g'or qoya ichiga chuqurlashib bordi, keyin esa qirq besh daraja burchak hosil qilib, yuqoriga ko'tarila boshladi. Ko'tarilish so'qmog'i yana-da tiklashdi va biz

mayda, sochilib turgan shag'al ustidan emaklab yurishga majbur bo'ldik. Yana bir necha daqiqqa o'tar-o'tmas lord Rokston qichqirib yubordi:

– Bu yog'iga yo'l yo'q!

Uning orqasidan tiqilishib, fonarning sariq yorug'ida uvalanib tushib, g'orning shiftigacha uyulib ketgan bazalt jinslarini ko'rdik.

– O'pirilish!

Biz bir necha toshni olib tashladik, lekin buning foydasi bo'lmadi, katta-katta toshlar liqillab qoldi, xolos, ular qulab tushib bizni bosib qolishi mumkin edi. Bunday to'siqdan o'tishga kuchimiz yetmasligi aniq. Mepl-Uayt borgan yo'l endi yo'q.

Bu holdan nihoyatda ezilib, churq etmay orqamizga qaytib, qorong'i darada kalovlanib yurdik. Lekin shu yerda bir hodisa ro'y berib, boshqa hamma voqealardan oshib tushdi.

Biz dara tubida g'uj bo'lib turganimizda qo'qqisidan yonginamizdan kattakon tosh uchib o'tdi. Bir o'limdan qoldik. Bu ulkan toshning qayerdan ko'chib tushganini turgan joyimizdan ko'rib bo'lmadi, lekin g'or og'zida qolgan ikki metisning gapiga qaraganda, tosh ularning ham yonidan g'iz etib o'tgan, binobarin, bu xarsang qoya cho'qqisidan boshqa joydan tushgan emas. Biz tepaga qaradik, lekin qoya chetlarini hoshiyadek o'rabi olgan o't-o'lanlar orasida qilt etgan harakat sezilmasdi. Shunday bo'lsa-da, tosh bizga mo'ljallanganligiga hech birimiz shubhalanmasdik, Demak, yassitog' ustida odamlar bor, ulardan yomon narsalarni kutilish mumkin!

Biz bu kutilmagan voqealrimizni buzib yubormasa go'rga edi degan fikrda shoshilinch ravishda daradan chiqdik. Ahvolimiz busiz ham og'ir edi, tabiatning o'zi qo'ygan g'ov yetmagandek, yomon niyatli kishilarining g'ulusi ham qo'shilsa holimiz nima kecharkin?! Ikkinci yoqdan, bor-

yo‘g‘i yuz futcha narirog‘imizdagi ana shu qalin o‘t-o‘llanlar orqasida nima borligini bilmasdan Londonga qaytib borishga kim ham jur‘at qila olardi? Bu holni muhokama qilib, yassitog‘ni aylanib o‘tib, cho‘qqiga chiqish mumkin bo‘ladigan joyni qidirib topishga qaror qildik. Qoyalar silsilasi endi ancha pasayib, g‘arbgaga emas, shimolga qarab ketgandi, agar bosib o‘tgan yo‘limizni doiraning bir sektori deb qabul qilsak, demak, doira uncha katta emas ekan. Hech bo‘limganda bir necha kundan keyin aylanib o‘ta boshlagan nuqtamizga qaytib kelamiz-ku axir.

Shu kuni yigirma ikki mil yo‘l yurib hech nimaga erisha olmadik. Lekin shuni aytib qo‘yayki, aneroid barometrning ko‘rsatishicha, qayiqlarimizni tashlab ketgan joyimizdan sekin-asta dengiz sathiga nisbatan kamida uch mil yuqori ko‘tarilibmiz. Harorat va o‘simpliklarning o‘zgarishiga sabab shu ekan-da. Biz tropik o‘rmonlarda sayyoohlarning jonini egovlaydigan la’nati hasharotlardan qariyb qutulib qolgandik. Palmalarning ba’zi turlari hali uchrab turadi, daraxtsimon paporotniklar hamon ko‘plab o‘sib yotipti, lekin Amazonka havzasida juda serob bo‘ladigan baland daraxtlardan nom-nishon qolmabdi. Ammo bularning o‘rniga shu xo‘mraygan qoyalar orasida jonajon o‘lkamizni eslatuvchi o‘zimizning gullardan pechak, strastotsvet va begoniyalarni uchratish naqadar quvonchli! Stritem ko‘chasidagi bir hovlining derazasida xuddi shunday qizil begoniya guli o‘sib turganini ko‘rgan edim... E, nimalar deyapman, shaxsiy xotiralarga berilib ketdim shekilli!

O‘sha oqshom – biz tog‘ silsilasini aylanib o‘tgan o‘sha birinchi kunimiz haqida gapiryapman – shunday voqeaga duch keldikki, bundan keyin bizni faqat mo‘jizalar kutayotganiga hech kim shubha qilmay qo‘ydi.

Azizim mister Mak-Ardl! Siz bu satrlarni o‘qir ekan-siz, meni redaksiya ilk daf‘a bu yoqqa bekorga yubormaganligini, professorning ruxsati bilan chop etsa bo‘ladigan

bu materialning nihoyatda qiziqarli ekanligini his qilasiz. So‘zlarimning rostligini tasdiqlovchi ashyo-yu dalillar bilan Angliyaga eson-omon qaytib borsam, o‘zimoq uni e’lon qilishga jur’at etaman, bo‘lmasa meni ham yangi Myunx-gauzen deb yurishmasin tag‘in.

Siz ham, balki, bu masalada men bilan hamfikr bo‘lsangiz kerak, binobarin, mening maqolalarim muqarrar qo‘zg‘ashi mumkin bo‘lgan tanqid va skeptisizmlar bo‘ronidan munosib ravishda muhofazalanishimizga qodir bo‘lgunimizcha, mazkur materiallarni e’lon qilmassiz, „Deyli gazett“ nufuziga putur yetkazmassiz, deb o‘ylayman. Shu boisdan bu g‘aroyib voqeа haqidagi hisobot qariyamiz „Deyli“ga gultojdek shov-shuvga sabab bo‘luvchi debocha bo‘ladi-da! – stolingizda vaqtি-soatini kutib yotaversin.

Vaholanki voqeа bir lahzada bo‘lib o‘tdi, undan miyalarimizda izlargina qoldi.

Voqeа shunday yuz bergen edi. Lord Jon cho‘chqadek keladigan bir hayvon – agutini otgandi. Go‘shtining bir nimtasini hindularga berib, qolganini o‘zimiz uchun gulxanda kabob qila boshladik. Qorong‘i tusha boshlashi bilan bu yer sovib ketadi, shuning uchun har birimiz mumkin qadar olovning pinjiga yaqinroq suqilib olamiz. Oysiz zim-ziyo tun bo‘lsa ham yulduzlar tekislik ustini qoplagan qorong‘ilik pardasini yoritmoqchidek bo‘lishardi. Qo‘qqisdan, ana shu qorong‘ilikdan, ana shu zim-ziyo tun qo‘ynidan allaqanday bir maxluq aeroplan tovushiga o‘xshab hushtak chalib, tepadan gulxanimiz tomon uchib kela boshladi. Pardali qanotlari xuddi ko‘rpadek ustimizga yopildi, shu chog‘ men uning ilonnikiga o‘xshash bo‘ynini, qip-qizil cho‘g‘dek yonib turgan qo‘rquinchli ko‘zlarini, meni hayratda lol qoldirgan mayda sadafdeк tishlar bilan to‘la kattakon uzun tumshug‘ini ko‘rib qoldim. Bir lahma ham o‘tmay bu maxluq... kechki ovqatga tayyorlanayotgan yemishimiz bi-

lan birga g‘oyib bo‘ldi-qoldi. Eniga yigirma fut keladigan ulkan qora soya osmoni-falakda parvoz qilib, bahaybat, qanotlari yulduzlarni to‘sib, tepamizda yuksalgan qoyalar ortida ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi. Biz hammamiz bamisoli garpiyalar¹ hujumiga uchragan Virgiliy qahramonlariga o‘xshab gulxanimiz atrofida miq etmay o‘tirib qoldik. Sukutni birinchi bo‘lib Sammerli buzdi:

— Professor Chellenjer, — tantanavor, hayajondan titroq tovushda dedi u, — sizdan kechirim so‘rashim kerak. Men nohaq ekanman, ser, o‘tgan ishga salavot, unutarsiz degan umiddaman.

Bu gap o‘z vaqtida aytildi, ikkala olimimiz birinchi marta qo‘l siqib ko‘rishi shadi. Pterodaktil bilan birinchi bor bevosita uchrashuvimiz bizga ana shunday quvonchli daqiqalarni armug‘on etdi! Bu odamlarning yarashishlari uchun ovqatimizdan ayrılganimiz ham alam qilmadi.

Lekin yassitog‘da tariximizgacha mavjud bo‘lgan maxluqlar bo‘lsa bordir, biroq ular, aftidan, ko‘pgi o‘xshamaydi, chunki keyingi uch kun ichida unga o‘xshagan hech nimani uchratmadik. Shu kunlar davomida biz biyday, qipyalang‘och, yurakni siqdigan yassitog‘ning shimoliy va sharqiy devori yoqalab yuraverdik. Avvaliga toshloq sahro, keyin yovvoyi qushlari ko‘p bo‘lgan g‘am-anduh og‘ushidagi botqoqliklarni bosib o‘tdik. Bu joylarga odam oyoq bosmagan, qoyalarning shundoqqina tagidagi mana shu torgina yo‘l bo‘lmaganida, orqamizga qaytarmidik.

Bu yarimtropik botqoqliklar atalasiga necha martalab tushib ketmadik! Lekin hammasidan dahshatlisi — Janubiy Amerikaning eng zaharli, eng yovuz ilonlari — yarakaki edi. Bunaqa ilonlar shu botqoqliklarda juda ko‘p ekan. Ular qo‘lansa botqoqliklardan gala-gala bo‘lib chiqishib,

---

¹ Garpiyalar — qadimgi yunon mifologiyasidagi qanotli yirtqich maxluqlar.

orqamizdan sapchib qolishardi. Doimo o'qlab olib yurgan miltiqlarimizgina bizni omon saqlardi. Men, ehtimol, kulrang-ko'kimdir qurbaqa o'tlarga burkangan botqoqlikning voronkasimon chuqurlaridan biriga tushib ketganimda kechirgan dahshatli holatimni umrbod unutmasam kerak. O'sha chuqur haligi gazandalarning ini ekan, chuqurning yon-verlarida bu ilonlar g'ujg'on o'ynab yotishgan ekan, shu ondayoq biz tomon yugurishdi, chunki yarakakilar odamni ko'rishlari bilanoq unga daf qilishlari bilan mashhur-da. Ilonlarning hammasini otib yo'q qilib bo'lmidi, shuning uchun kuchimizning boricha ura qochdik. To'xtaganimizda orqamga bundoq qarasam, bizni ta'qib qiluvchi dahshatli maxluqlar qamishlar orasida o'rmalab kelishyapti, xurujni to'xtatgilari yo'q, men bu manzarani hech qachon unutmayman. Biz chizayotgan xaritada bu joyni Ilon botqog'i deb atadik. Yassitog'ning sharqiy tomonidagi qoyalar qizil emas, balki to'q-jigarrangda ekan, uning cho'qqisida xoshiyadek bo'lib turgan o't-o'lanlar ancha siyraklashib qolgan, lekin tog' tizmasining umumiy balandligi uch yuz-to'rt yuz futcha kamaygan bo'lsa-da, yuqoriga ko'tarilishimiz uchun qulay joy topmadik. Bu yerdagи qoyalar biz aylanib o'tayotgan joylardagidan ham tikroqqa o'xshaydi. Bularga chiqib bo'lmasligini toshloq sahro tomondan olib, mazkur hisobotga ilova qilingan suratdan ham bilsa bo'ladi.

— Lekin yomg'ir suvlari pastga oqishi kerak edi-yu,— dedim kelgusi ishlarimiz muhokamasi paytida. — Demak, qiyaliklarda o'pqon bo'lmasligi mumkin emas.

— Navqiron do'stimizning aqli ba'zan balodek ishlab qoladi, yaxshi fikrlar ham chiqadi, — javob berdi professor Chellenjer yelkamga qoqib.

— Yomg'ir suvlari qayoqqadir chiqib ketishi kerak-ku,— takrorladim men.

– Qoyil, fahm-u farosatingga balli-ye! Aql-u zakovating joyida! Lekin falokat shundaki, biz ana shunaqa o'pqonlar-dan bittasiniyam uchratmadik-da.

– Unda suv qayoqqa ketadi?

– Sizib chiqadigan joy bo'lmanidan keyin bir yerga yig'ilsa kerak.

– Demak, yassitog' markazida ko'l bor ekan-da?

– Shunday bo'lsa kerak.

– Ko'l qadimgi krater o'mnida paydo bo'lganligi ehti-moldan xoli emas, – dedi Sammerli. – Bu tog' tizmasi vul-qon otilgan paytda bo'lgan. Har qalay, o'ylashimcha, yassi-tog'ning ustii o'rtasiga qarab nishablanib borsa kerak, unda esa kattagina rezervuar bo'lib, yig'ilgan suv allaqanday yerosti yo'llari bilan Ilon botqog'iga oqadi.

– Yo bo'lmasa bug'lanib ketadi, bu ham haroratning ma'lum darajada saqlanishiga ko'maklashadi, – deya gap qistirdi Chellenjer. Shundan keyin olim-u zukkolar tarki odad – amri mahol degandek, bizdek omilar hech vaqoni tu-shunmaydigan ilmiy bahslarini boshlashdi.

Oltinchi kuni biz tog' tizmasini aylanib o'tib, pirami-dasimon qoya poyidagi avvalgi qo'nalg'amizga qaytib kel-dik. Hafsalamiz pir bo'lib, xafa bo'lib qaytdik, chunki tog'-ni aylanib o'tganimizdan keyin eng epchil, eng dovyurak odam ham bu yassitog' ustiga chiqishga jur'at etolmasli-giga qat'iy ishonch hosil qilgan edik. Mepl-Uaytning yo'l ko'rsatuvchi belgilari (aftidan, o'zi ham shu ishoralardan foydalangan bo'lsa kerak) boshlab boradigan dara tomonga endi o'tib bo'lmasdi.

Endi nima qilamiz? G'amLAGAN oziq-ovqatimiz, ov qilib topgan yemishlarimiz yetarli bo'lsa ham, bir kun emas bir kun yana ovqat izlashga majbur bo'lamiz-ku. Ikki oydan keyin yog'ingarchiliklar boshlanadi, unda lagerda o'tirib bo'lmaydi-da. Bu qoyalar marmardan ham qattiq bo'lgani

uchun uni kesib so'qmoq yo'l qilishga vaqtimiz yo'q, kuchimiz ham yetmas edi. Shuning uchun ham o'sha kechasi hammamiz xo'mrayib bir-birimizga tikilgancha, biror og'iz ortiqcha so'z aytmay, ko'rpara o'ralib yotganimizga ajablanmasa ham bo'ladi. Uxlashimdan oldin qiziq bir manzarrani maroqlanib kuzatdim: Chellenjer bamisoli ulkan cho'l qurbaqasiga o'xshab, gulxan yonida cho'nqayib, kattakon kallasini qo'liga tiragancha fikrga tolgan edi, hatto „xayrli tun“, deganimga ham javob qilmadi.

Ammo ertalab butunlay boshqa Chellenjerni ko'rdik. Bu Chelenjer, aftidan, o'zining mo'tabarligidan o'zi g'ururlanib, saxt-sumbati bilan taltayib, o'zidan o'zi mammunligini namoyish qilardi. Nonushta paytida o'zini kamtarlikka olib sipo o'tirdi, turish-turmushi go'yo: „Hamma maqtovlaringga munosibman, men buni bilaman, meni uyaltirib, qizartiravermalar“, – deyayotgandek edi. Soqoli cho'chhayib ketgan, ko'kragi oldinga chiqqan, o'ng qo'li esa kamzulining orqasida edi. U o'zini Trafalgar-skverdag'i hali navbatdagi london tasqarasi egallahsga ulgurmagan shoxsupada turganday tasavvur qilsa kerak chog'i.

– Evrika! – qichqirdi nihoyat Chellenjer soqoli orasidan tishlarini yaltiratib. – Meni tabriklashlaring mumkin, men esa sizlarni tabriklasam bo'ladi. Masala hal bo'ldi!

- Yassitog'ga chiqadigan yo'lni topdingizmi?
- Shunday deb o'ylashga jur'at etaman.
- Qayoqdan, aytинг!

Chellenjer javob o'miga qo'nalg'amizning o'ng tomonida yuksalib turgan piramidasimon qoyaga ishora qildi. Hammamizning aftimiz g'alati bo'lib ketdi, har qalay, o'zimning basharam o'zgarib, cho'zilib ketganiga kafilman. Chellenjerning so'zlaridan mana shu qoya ustiga ko'tarilish mumkinligini bildik. Axir, u bilan yassitog' o'rtasida tubsiz jar bor-ku!

– Biz undan aslo oshib o‘ta olmaymiz-ku, – dedim men zo‘r-bazo‘r.

– Bu cho‘qqiga biz bir amallab chiqamiz, – dedi u. – U yerda esa ko‘rarmiz, balki sizlarga son-sanoqsiz kashfiyotlarimni namoyish qilarman.

Nonushtadan keyin barcha alpinistlik asbob-anjomilariimiz joylangan qopni ochdik. Undan temir tirnoqlarni, uskunalarini, yuz elliq fut uzunlikdagi baquvvat va yengil arqonlarni oldik. Lord Jon tajribali alpinist. Sammerli ham alpinistlar qatori qiyin ko‘tarilishlarda qatnashgan edi, binobarin, oramizdagи bu ishga ilk bor qadam qo‘yuvchi yolg‘iz men ekanman. Lekin kuch-g‘ayratim bilan zavq-shavqim tajribasizligim o‘rnini bosishi kerak.

Garchi ba‘zan qo‘rquvdan sochlarim tikka bo‘lib ketgan vaqtlar ham bo‘lsa-da, vazifa unchalik og‘ir emasdi. Ko‘tarilishning birinchi yarmi juda jo‘n ko‘chdi, lekin keyin qoyatosh tobora tikkayib boraverdi, o‘ttiz fut masofani qiynalib, har bir do‘ngga, har bir yoriqqa oyoq qo‘yib, tirmashib siljiyverdik. Agar Chellenjer bo‘limganida men ham, Sammerli ham bu qoyatoshga chiqa olmasdik. U birinchi bo‘lib cho‘qqiga chiqdi-da (shunday semiz odamning epchilligini kuzatishning o‘zi maroqli edi), arqonni o‘sayerda o‘sayotgan katta daraxtning tanasiga bog‘ladi. Biz uning yordami bilan notejis tosh devordan sudralib, yuqoriga ko‘tarilaverdik, eni yigirma besh fut keladigan o‘t-o‘llalar o‘sib yotgan maydonchaga chiqib oldik. Bu qoyatoshning naq cho‘qqisi edi.

Nafasimni rostlab olgach, orqamga qarasam, ko‘z oldimdagи manzarani ko‘rib hayratda qoldim. Nazarimda butun Braziliya tekisligi ko‘kimtir tuman qo‘ynida uzoqlarga, ufqqacha cho‘zilib, yastanib yotgandek ko‘rindi. Shundoq-qina oyog‘imiz tagidan u yer-bu yerida daraxtsimon papo-rotniklar o‘sib yotgan, tepaliklarining o‘rkachida esa biz

yaqinda o'tib kelgan sariq-yashil bambukzorlari ko'zga yaqqol tashlanib turgan yassitog[‘] qiyaligi boshlanardi. Keyin butalar va daraxtzorlar quyuqlashib-quyuqlashib, ni-hoyat changalzorning zich devoriga aylandi; bu changalzor ko'z ilg'amas puchmoqlarga, balki mamlakatning rosa ikki ming mil yeriga cho'zilib ketgan edi.

Men bu maftunkor manzaraning sehriga berilib turarkanman, birdan professorning og'ir qo'li yelkamga tushganini his qildim.

— Siz bu yoqqa qarang, navqiron do'stim, — dedi u. — Vestigia nulla retror sumi!¹

Olg'a intiling, shonli maqsadimizni ko'zlang, yigit!

Men nigohimni yassitog[‘] sari burdim. U biz turgan joy sathida bo'lib, chetlarini onda-sonda daraxtlar ham ko'ri-nadigan butazorlar yam-yashil hoshiyadek o'rab olgan bu yassitog[‘] qoyatoshga judayam yaqin bo'lgani uchun, na-hotki uning ustiga chiqish shunchalar qiyin bo'lsa, degan shubha xayolimga keldi. Ko'z bilan chamalaganda, bu jarlik eniga qirq futdan oshmas edi, lekin baribir emasmi — qirq futmi yoki to'rt yuz futmi?

Men daraxtning tanasini ushlaganimcha pastga, jarga qaradim. Ikkala devor — tog[‘] tizmasining ham, qoyatoshning ham devori tippa-tik edi.

— Juda g'alati narsa ekan-da! — ortimdan professor Sammerlining xirillagan tovushi eshitildi.

Orqamga o'girilgan edim, uning meni jarga yiqilib ketishimdan saqlab turgan daraxtni zo'r qiziqish bilan kuza-tayotganini ko'rdim. Uning silliq po'stlog[‘]i va mayda-maya qovurg'asimon barglari judayam tanishdek tuyuldi.

— Bu axir shamshod daraxti-ku! — xitob qildim men.

— Mutlaqo to'g'ri, — tasdiqladi Sammerli. — Bizning hamshaharimiz ham musofir bo'lib kelib qolgan ekan-da.

¹ Orqaga bir qadam ham qo'yma! (lotincha)

— Hamshahargina emas, muhtaram ser, to‘g‘ridan to‘g‘ri ittifoqchimiz deyavering, — dedi Chellenjer. — Bu shamshod bizning xaloskorimiz bo‘ladi.

— Ko‘prik! — qichqirdi lord Jon. — O, mehr-u shafqatli Xudo, ko‘prik!

— To‘g‘ri, do‘stilarim, ko‘prik! Kechasi bir soat o‘ylab, biror yo‘l izlaganim zoye ketmadi. Navqiron do‘stimizning esida bo‘lsa kerak: unga bir gapni aytgandim — ya’ni Jorj Eduard Chellenjer hamma yopirilib siqishtirgan chog‘larda ham o‘zini juda yaxshi his qiladi degandim. Kecha — sizlar, albatta, buni inkor etmaslaringiz kerak — hammamiz tang ahvolda qolgan edik. Lekin fahm-farosat bilan iroda uyg‘unlashib harakat qilsa, mushkulotdan qutulish yo‘li hamisha topiladi. Ana shu jar uzra ko‘prik solish kerak. Mana o‘sha ko‘prik, oldilaringizda!

Haqiqatan ham, ajoyib fikr! Daraxtning uzunligi kamida oltmis futcha bo‘lib, uni lozim bo‘lgan tarzda yiqitilsa, jarga ko‘prik bo‘ladi qo‘yadi. Chellenjer ko‘tarilishga hozirlik ko‘rarkan, boltasini qo‘liga oldi. Endi uni menga uzatdi.

— Navqiron do‘stimizning mushaklari rosayam baqvvat. U mana shu vazifani hammadan ham yaxshiroq do‘ndiradi. Shunday bo‘lsa ham sizdan iltimos, faqat sizga aytigan ishni qiling, boshqa narsalar bilan miyangizni qotirib o‘tirmang.

Uning ko‘rsatmalariga amal qilib, daraxtni lozim bo‘lgan tomonga qulaydigan qilib chopcha boshladim. Vazifa uncha qiyin emasdi, chunki daraxtning tanasi yassitog‘ tomonga judayam yonboshlab qolgan ekan. Keyin lord Jon bilan galma-gal ishga jiddiy kirishib ketdik. Taxminan bir soatlardan keyin kuchli qarsillagan tovush eshitildi, daraxt tebranib-tebranib, uchidagi shox-shabbalari bilan jarning narigi tomoniga gursullab qulab tushdi. Tanasi maydonchaning eng chetiga surildi, bir lahma daraxt pastga qulab tushayotgandek bo‘lib ketdi. Lekin u maydoncha chetiga

bir necha duym qolganda tebrana-tebrana turib qoldi. Noma'lum mamlakatga ko'prik tashlandi!

Biz hammamiz bir kalima ham so'z aytmay, professor Chellenjerning qo'lini qisib chiqdik, u bo'lsa poxol shlapasini qo'liga olib, har birimizga ta'zim qilardi.

– Noma'lum mamlakatga birinchi bo'lib oyoq qo'yish sharafi menga tuyassar bo'lishi kerak, – dedi u. – Bu tarixiy daqiqani rassomlar o'z asarlarida aks ettirishlariga shubham yo'q.

U endi jar yoqasiga kelgan ham ediki, lord Jon kamzulidan ushlab qoldi.

– Qimmatli professor, – dedi u, – men bunga aslo yo'il qo'ymayman.

– Ya'ni masalan, bu qanaqasi ser? – Chellenjerning boshi orqasiga tashlandi, soqoli yuqoriga cho'qqaydi.

– Ilm-fanga taalluqli jamiki narsada sizning birinchiligingizni tan olaman, chunki siz olimsiz. Lekin bu ish menga munosib, shuning uchun marhamat qilib menga qu-loq soling.

– „Menga munosib“, deganingiz nimasi, ser?

– Har birimizning o'z kasbimiz bor, mening kasbim askarlik. Fikri ojizimcha, axir biz Noma'lum bir mamlakatga otlanyapmiz, balki, unda dushmanlar to'lib yotgandir. Biroz aql-farosatni ishlatib, sabr-qanoatli bo'lish kerak. Men o'yamasdan ish qilishga odatlangan emasman.

Lord Jonning mulohazalari nihoyatda o'rinli bo'lgani uchun hech kim u bilan bahslashib o'tirmadi. Chellenjer boshini silkib, yelkasini qisdi.

– Xo'p, yaxshi, ser, qanday taklifingiz bor?

– Kim biladi deysiz, balki, mana shu butalar orqasida qonicharlar qabilasi yashirinib yotgandir, ayni ovqatlanadigan vaqtlarimikin? – dedi lord Jon ko'prik osha qoyalarga tikilib. – Qaynab turgan qozonga borib tushsak, keyin kech

bo'ladi o'ylashga. Shunday ekan, bas, kelinglar, ishning xavf-xatarsiz, yaxshi bo'lishini o'ylaylik, har qalay, ehtiyyotlik bilan harakat qilgan yaxshi-da. Biz Meloun bilan pastga tushamiz-u, to'rttala miltiqning hammasini olib, ikki metis bilan birga qaytib chiqamiz. Keyin birovimiz miltiqlar panohida naryoqqa o'tadi, hech qanday xavf-xatar bo'lmasa, uning ortidan qolganlar ham o'tadi.

Chellenjer kesilgan daraxt to'nkasiga o'tirdi-da, toqatsizlanib ingrab qo'ydi, biz Sammerli bilan, amaliy ishga kelganda rahbarlik, shubhasiz, lord Jonda bo'lishi kerak deb hisoblab, bir og'izdan uni quvvatladik. Endi qoyaga ko'tarilish ancha osonlashgandi, chunki eng qiyin joylarda arqon yordam berardi. Bir soatdan keyin biz miltiq va sochma o'qlar bilan qaytib chiqdik. Mabodo Noma'lum mammakatga ilk yurishimiz cho'zilib ketgudek bo'lsa asqotadi, degan fikrda lord Jonning ko'rsatmasiga binoan, metislar yemishlarimiz solingan qopni yuqoriga olib chiqishdi. O'qlar har kimning o'zida edi.

– X-xo'sh, Chellenjer, albatta birinchi bo'lishni xohlasangiz... – dedi lord Jon hamma tayyorgarliklar ko'rib bo'lgach.

– Bunday muruvvat va marhamat qilib ruxsat berganigiz uchun sizdan bisyor minnatdorman! – g'azab bilan dedi o'zidan boshqa hech kimning obro'sini tan olmaydigan professor. – Modomiki siz qarshi emas ekansiz, men muruvvatingizdan foydalaniib, bu ishda pioner bo'lishga tayyorman.

U boltani beliga qistirdi-da, daraxtga minib olib, ikki qo'lini ishga solib, surila-surila tezda narigi tomonga o'tib oldi.

– Xayriyat! – qichqirdi u. – Xayriyat!

Men uning bu qaltis o'yini zamirida qanday taqdir yashiringan ekan, deb qo'rquv bilan kuzatardim. Lekin hamma

yoq jimjit, faqat allaqanday olaqush professorning oyog'i ostidan potirlab uchib, daraxtlar orasida ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Jardan professor izidan ikkinchi bo'lib Sammerli o'tdi. Bu zaif tanada qancha kuch-g'ayrat borligini ko'rib hayron qolasiz! U ikki miltiqni ko'tarib o'tishga xohish bildirgan, endi ikkala professor ham qurollangan edi. Keyin navbat menga keldi. Men tagimdag'i dahshatli jar manzarasiga qaramaslikka harakat qilardim. Sammerli menga miltig'ining qo'ndog'ini uzatdi, bir soniyadan keyin esa uning qo'lidan ushlab oldim. Lord Jon bo'lsa ko'priordan bemalol – hech nimani ushlamasdan dadil o'tdi! Bu odamning asablari temirday mustahkam edi.

Mana biz to'rttovimiz – sehrli mamlakatdamiz, yolg'iz Mepl-Uayt o'ta olgan yo'qolgan olamdamiz! Eng buyuk tantana daqiqasi boshlandi. Lekin ana shu dam bizga ulkan falokat keltirishini kim ham o'yapti deysiz? Bu dahshatli zarbaga qanday duchor bo'lganimizni bayon qilishga ijozat bering.

Biz jar yoqasidan uzoqlashib, qalin butazor ichiga ellik futcha yurgan ham edikki, birdan orqamizda qulqoni qomatga keltiruvchi gulduros ovoz eshitildi. Jonholatda orqaga yugurdik, ko'prigimizdan nom-nishon qolmapti!

Jar tubiga qarasam, shox-shabbalarning ayqash-uyqash bo'lib yotganini ko'rdir - shamshod daraxtidan qolgan-qutgani shu bo'libdi. Nahotki maydonchaning cheti bitta daraxtning og'irligini ko'tara olmay, uvalanib tushgan bo'lsa? Bizning miyamizga kelgan birinchi fikr shu bo'ldi. Keyin piramidasimon qoyatoshning zinasidan allakimning jigarrang basharasi ko'rindi. Bu o'zimizning metisimiz Gomes edi. Ajabo, uning bosiq tabassumi-yu pismiqligi qayerda qoldiykin? Bizga boqqan basharani nafrat hissi xunuk qilib yuborgan, qasosdan qoniqish olgan ko'zlarida tentakona tantana yog'dusi porlardi.

— Lord Rokston! — qichqirdi u, — Lord Jon Rokston!

— Nima kerak senga? — javob berdi hamrohimiz. — Men bu yerdaman!

Bir arava shag‘al ag‘darilgandek xaxolash eshitildi bizga.

— Ha, sen o‘sha yoqdasan, ingliz iti, endi o‘sha yerda gumdon bo‘lasan, chiqib bo‘psan! Menga ham navbat kelistini kutardim, uzoq kutgan edim. Yuqoriga juda qiyinalib chiqqandilaring, pastga tushishlarling undan ham battar bo‘ladi. Eh, omilar! Rosa tushdilaringmi tuzoqqa?

Hammalaring tushdilaring!

Bu holdan hang-mang bo‘lib, metisga tikilgancha biror og‘iz so‘z aytishga majolimiz kelmasdi. O‘t ustida yotgan katta bir shox ko‘prigimizning jarga tashlab yuborilishida dastak vazifasini bajarganini angladik. Gomesning afti butalar orasiga yashirindi, lekin bir daqiqadan keyin g‘azabdan yana-da xunuklashib ko‘rindi.

— Biz sizlarni g‘or ichida toshbo‘ron qilib o‘ldirishimizga oz qoluvdi, — qichqirdi u, — lekin endi yanayam yaxshi bo‘ldi! Sekin-asta o‘lish dahshatliroq. Suyaklarining oqarib ketadi, ularni yig‘ishtirib, yerga ko‘madigan odam topilmaydi. Joning hiqildog‘ingga kelib, nafasing bo‘g‘ilganda, besh yil burun Putumayo daryosi sohilida o‘zing o‘ldirgan Lopesni eslarsan! Men uning ukasiman, endi qanday o‘lim boshimga tushsa ham xotirjam oyog‘imni uzatib ketaman, chunki akamning qasdini oldim!

Metis mushtini bizga do‘laytirib, po‘pisa qildi-da, g‘o-yib bo‘ldi. Hamma yoq jimjit bo‘lib qoldi.

Gomes qasdini olgandan keyin indamasdan ketaversa hech nima bo‘lmasdi. Lotin irqidan bo‘lganlarning hammasiga xos bo‘lgan zo‘r tomoshaga hirs qo‘yish odati Gomesning ham boshiga yetdi, Lotin Amerikasining uch mamlakatida „Xudoning g‘azabi“ nomini olgan lord Rokston esa o‘z ustidan maynavozchilik qilishlariga yo‘l qo‘ymasdi. Metis bu vaqtida qoyatoshning narigi tomonidan

pastga tushib ketayotgandi, ammo yerga eson-omon tushish unga nasib bo'lindi. Lord Jon uni ko'zdan yo'qotmaslik uchun yassitog'ning chetiga yugurib bordi. O'q tovushi gumburladi, dahshatli ingrashni eshitdik, bir lahzadan so'ng esa yerga qulab tushgan tananing gursullashi qulog'imizga yetdi. Rokston yonimizga qaytib keldi, basharasi toshdek qotib qolganga o'xshardi.

– Ko'r ekanman, judayam sodda ekanman! – afsus-nadomat bilan derdi u. – Mening ahmoqligim hammalarining nobud qildi. Bu odamlarning hech nimani unutishmasligini, ular bilan doimo hushyor bo'lish lozimligini esdan chiqarganim alam qiladi.

– Nega o'zingiz boshqa metisga rahim qildingiz? Axir Gomes uning yordamisiz daraxtni eplay olmasdi-ku.

– Uni ham o'ldirardim-u, lekin ayadim-da. Lekin, aslini olganda, siz haqsiz. Uni ham otib o'ldirganim yaxshi edi: ehtimol, u Gomesga yordam bergandir.

Mana endi, bu xoinlikning haqiqiy ma'nosi aniqlangach, biz metisning xulq-atvori ko'p hollarda shubhali bo'lganini eslay boshladik. Hamma narsa: uning ekspeditsiya rejalarini bilib olishga zo'r berib urinishlari ham, bizning gapimizni eshitishga urinayotganda chayla yonida Sambo bilan g'ijillashgani ham, ko'pincha ko'zimizga chalinib qoladigan nigohining g'azabnok bo'lishi ham endi tushunarli edi. Biz yuz bergen voqealarga birmuncha ko'nikib, ularni muhokama qilayotgan paytimizda qo'qqisdan pastda, qoyatosh etagida yuz bergen g'alati bir hodisa diqqatimizni o'ziga jalb etdi. Oq kiyimdag'i odam – aftidan, tirik qolgan metis bo'lsa kerak, ketidan quvib kelayotgan ajal changalidan qutulish uchun kuchining boricha yugurar edi. Uning ortidan esa katta-katta qadamlar bilan sakrab-sakrab mumdek qop-qora devqomat odam – bizning sodiq negrimiz Sambo – yeldek uchardi. U ko'z oldimizda qochoqqa yetib oldi-da, belidan quchoqlab bo'ynidan g'irraga oldi.

Bir daqqa o'tgach, Sambo o'midan turdi, oldida cho'zilib yotgan murdaga tikildi-da, biz tomon quvonch bilan qo'lini silkib, qoya tomon yugurib ketdi. Oq murda tekislik o'rtasida qimir etmay yotaverdi..

Ikkala sotqin ham intiqomga uchradi, biroq ularning qilmishlari tufayli, biz o'nglanmas zARBAGA duchor bo'ldik. Biz qoyatoshga qaytib bora olmaydigan bo'ldik. Bir vaqtlar „qarorgohimiz“ butun olamdan iborat bo'lsa, endi u shu yassitog' maydonichalik toraydi. U ham, bu ham alohidada-alohida mavjud edi. Mana, o'sha bizning qayiqlarimiz yashiringan joyga olib boradigan tekislik. Huv u yoqda – niliy harir parda orqasidagi ufqda esa – madaniy olamga qayta olib boradigan yo'l... Faqat yakka-yu yagona narsa, shu ikkisini bog'lovchi bo'g'in g'oyib bo'lgandi. Bizning hozirimiz bilan kelajagimiz o'rtasidagi jarni bog'laydigan ko'priki tiklash uchun hech qanday kashfiyot ish bera olmasdi. Bir lahzada hammasi o'zgardi-qoldi.

Mana shunda men uch hamrohimming zuvalasi qanday xamirdan qorilganini bildim. Albatta, ularning qiyofasi juda jiddiy, fikrlar ummoniga cho'mgan bo'lsa ham, bu odamlarning sabot-matonatini buza oladigan kuch dunyoda yo'q edi. Biz butalar ostiga o'tirib, Samboning qaytib kelistini sabr bilan kutishdan o'zga ilojimiz yo'q edi. Haqiqatan ham ko'p o'tmay, uning yoqimli qop-qora chehrasi toshlararo yana ko'rindi va uning alpday qaddi-qomati cho'qqi uzra yuksaldi.

– Endi men nima qilmoq? – qichqirdi Sambo. – Sizlar gapirmoq, men hammasini qilmoq.

Bunday savolni berish oson, ammo unga javob berish mushkul edi. Biz faqat bir narsani bilardik: Sambo – tashqi dunyo bilan aloqamizning yagona ishonzhli rishtasi. Faqat bizni tashlab ketmasa bas!

– Yo'q, yo'q! – qichqirdi Sambo. – Men sizlarni tashlamagan. Men doim shu yerda. Hindular kemoqchi bo'immoq.

Sambo hindularni ushlab turolmas. Ular aytadi: bu yerga Kurupuri yashagan, uyga ketamiz. Sizlar yo'q, Sambo bir o'zi bo'lsa hindularni ko'ndira olmas.

Haqiqatan ham keyingi paytlarda hindular bizni tashlab, kelgan tomonlariga ketish niyatida ekanliklarini yashirishmasdi. Sambo to'g'ri aytyapti: ularni tutib turishning hech qanday iloji qolmagan edi.

— Sambo, hindularni ertagacha kutib turishga ko'n-dirgin! Shunda men ulardan xat berib yuboraman! — deya qichqirdim men.

— Yaxshi, ser! Hindular erta kutadi. Sambo so'z beradi.

Sodiq negrimiz qiladigan ish ko'p edi, u hammasini o'rinaltib ado etdi. Hammadan avval to'nkaga o'ralgan arqonni bo'shatib olib, uning bir uchini bizga otishni buyurdik unga. Arqon kir yoyadigan chizimchadek ingichka bo'lsada, juda mahkam edi, garchi u ko'prik sifatida foydalanishga yaramasa-da, har qalay, bizning shu ahvolimizda foydali buyum edi. Keyin Sambo arqonning o'zi tomonidagi uchiga biz qoyatosh ustiga olib chiqqan yemishlar solingen qopni bog'ladi-da, biz tomonga surdi, uni tortib oldik. Oziq-ovqatimiz ov qilib ko'paytirmagan chog'imizda ham kamida bir haftaga yetardi. Nihoyat, Sambo tepaga o'q-dori va juda ko'p narsalar solingen ikkita qopni olib chiqdi. Biz bu narsalarning hammasini arqon yordamida o'zimizga olvoldik. Negrimiz hindular ertalabgacha qolishadi, deb bizni qattiq ishontirib, oxirgi marta pastga tushib ketganida qorong'i tushib qolgandi.

Shuning uchun ham men shu kecha — bizning yassi-tog'dagi birinchi kechamizda — fonarni yoqib, bo'lib o'tgan voqealarni yozib chiqdim.

Biz jar yoqasida tunadik, shu yerning o'zida ovqatlan-dik, oziq-ovqat solingen qoplarning biridagi ikki shisha apollinarisni olib ichdik. Suv qidirib topish — biz uchun

hayot-mamot masalasi, lekin o'ylashimcha, hatto lord Jon uchun ham bugungi sarguzashtlar yetib-ortardi, boshqalar uchun-ku inchunin, ular Noma'lum mamlakatga u-bu izlab borish istagini zohir qilishmadi. Gulxan yoqmaslikka qaror qildik, umuman, shovqin-suronni imkon boricha kamaytirishga tirishdik.

Ertaga, to'g'rirog'i bugun, chunki men tong otguncha o'tirib chiqdim-da, bu sehrli olamni birinchi marta kezamiz. Yozuvlarimni qachon davom ettirarkanman – davom ettirish nasib bo'larmikin? – buni bilmayman. Hali hindularimiz shu yerda, shu yerdan ko'rib turibman, ishonamanki, Sambomiz xatni olib ketgani tezda keladi. Maktubimning egasiga borib tegishiga umidim juda katta.

P.S. Ahvolimiz haqida qancha ko'p o'ylasam, uning noxushligi shunchalik ortayotgandek tuyuladi. Qaytib ketishimizga umidim yo'q. Bordi-yu yassitog' chetida baland bir daraxt o'sganida edi, uni jar ustiga yangi ko'priq qilib tashlagan bo'lardik, ammo ellik Futga yaqin keladigan daraxt yo'q, bo'lganda ham bunday og'ir narsani hatto to'rt kishi bo'lib ham sudrab olib kela olmagan bo'lardik. Arqon esa juda kalta bo'lib, unda tushish mumkin emas. Yo'q, ahvolimiz nochor, juda nochor!

MUNDARIJA

Nashriyotdan	3
Birinchi bob	6
Ikkinchi bob	14
Uchinchi bob	24
To'rtinchi bob	35
Beshinchi bob	57
Oltinchi bob	74
Yettinchi bob	87
Sakkizinchchi bob	99
To'qqizinchchi bob	115

Adabiy-badiiy nashr

ARTUR KONAN DOYL

YO'QOLGAN DUNYO

Roman

Birinchi kitob

„Ziyo nashr“ nashriyoti

Toshkent – 2020

Muharrir	<i>Abdurahmon Jo'rarev</i>
Badiiy muharrir	<i>Nasiba Ergasheva</i>
Musahhih	<i>Gulandom Umarova</i>
Sahifalovchi	<i>Umar Qodirov</i>

Nashriyot litsenziyasi AA № 0008, 27.03.2019
06.05.2020 da bosishga ruxsat etildi. Qog'oz bichimi 84x108 ¼₃₂.
Ofset qog'ozi. „Times“ garniturasida ofset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 7,56. Adadi 5000. Shartnomा № 111–20.
Buyurtma raqami 406-20.

„Ziyo nashr“

Mas'uliyati cheklangan jamiyat

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 23-mavze, 42-uy.

«Credo Print» MChJ

Kitob fabrikasida chop etildi

Toshkent sh., Bog'ishamol k. 160.

Tel.: 71 234-44-01/05

www.credoprint.uz

A R T U R K O N A N D O Y L

YO'QOLGAN DUNYO

R O M A N I K I T O B

ZIYONASHR

t.me/zionashr

fb.com/zionashr

zionashr@mail.ru

SCAN
ME

ISBN 978-9943-6342-5-1

9 789943 634251